

A KÖZÉPKORI VÁROSTÓL A TÖRÖK ERŐDIG

A BUDAI VÁR ERŐDÍTÉSEINEK VÁLTOZÁSAI AZ ALAPÍTÁSTÓL
A TIZENÖTÉVES HÁBORÚIG

Kézbe véve az utóbbi évtizedekben Buda középkori történetével foglalkozó munkákat, a várost ábrázoló térképeken általában az erődítményeknek a törökkor végén, 1686-ban felvett alaprajzát láthatjuk, belsejükben a középkori város utcahálózatának, egyházi és világi építményeinek ábrázolásával. János király és a török pasák építtette bástyák kerítik a királyi palotát, vagy az akkorra már mecsetté alakított templomokat, illetve az utcákat, amelyeknek eredeti elnevezése is feledésbe merült. Pedig az elmúlt évtizedek alatt végzett folyamatos régészeti megfigyelések, ha talán csak egy szűkebb szakmai közönség számára, de gyökeresen átalakították a középkori városfalról alkotott elképzeléseket. Bár rengeteg kutatóval áll még előttünk, ma már általánosságban tudunk nyilatkozni a középkori városfal szerkezetéről és egyes részleteiről is. Ez indított arra, hogy megpróbáljam végigkövetni az erődítések történetét, különösképpen arra a változásra fordítva figyelmemet, amelynek során, ahogy a címben is jeleztem, a középkori város török erődítménnyé vált. Mindehhez először is figyelmen kívül a középkori városfalakra kell fordítanunk, és felvázolnunk az erődítések kialakulását és 16. század eleji állapotát mai ismereteink szerint.¹

AZ ALAPÍTÁSTÓL MOHÁCSIG
1241 u.–1526

Éppen háromszáz évvel Buda török kézre kerülése előtt pusztították végig az egész országot, közte Pest városát is a hódító mongol seregek. A királyság szerencsés megmenekülése után alapította meg IV. Béla király Pestújhegy várát, a *castrum novi montis Pestiensis*-t, a felégetett Pest városával szemközt lapos fennsíkú, meredek oldalú hegyen. A kezdetekkor várnak tekintett erődített város falai a hegy teljes fennsíkját körülölelték, ahol lehetett mindenütt annak sziklás, meredek peremén haladva. Ma már jól ismerjük ennek a legelső falnak egyes részleteit. A nyugati oldalon például elég hosszú szakaszait tárhatták fel a mai Tóth Árpád sétány alatt az 1960-as években gázcsőfektetés kapcsán. Megfigyelhető volt, hogy a falat szabályos távolságokra elhelyezett félkör alakú, illetve négyzetes tornyok védték, amelyek közül nyolcat tártak fel ezen a szakaszon a Fehérvári kapuig.² Ettől délre egy újabb, majd pedig a királyi palota előterében még másik két torony került napvilágra, leletmentések és ásások során.³ Az északi oldalon a Hadtörténeti Múzeum udvarán, illetve az Állami Nyomda területén került elő egy-egy torony, illetve már az Erdélyi bástya közelében egy másik torony részlete.⁴ A keleti oldalon eddig ugyan még nem tártak fel ilyen tornyot, csupán a várfal egyes szakaszai láttak napvilágot,⁵ de oklevelek említenek ezen az oldalon

is tornyot a városfalon.⁶ A keleti, a folyó miatt védettebb oldalon ugyanakkor három egyházi épületet is belefoglaltak a várfalakba: a domonkos és a ferences kolostort, valamint valószínűleg a Nagyboldogasszony-egyházat, a németek plébániáját is.⁷

A fennsík hosszan elnyújtott háromszöget zárt be, ezért a sarkok külön erődítést igényeltek. Az északnyugati sarokban egy nagyméretű négyzetes torony részleteit tárták fel, de ez már egy későbbi középkori átépítés emléke, a várfalak eredeti sarka nem ismert.⁸ Az északkeleti sarokban helyezték el az un. Kammerhofot, vagy ahogyan a források később emlegetik a régi királyi házat.⁹ Az itt folytatott korlátozott méretű ásásokon egy kaputorony maradványait, illetve a várfal itteni szakaszát tárták fel a városalapítás idejéből.¹⁰ A déli sarokban az erődítés eredeti lezárását sajnos annak ellenére sem sikerült megfigyelni, hogy itt kiterjedt régészeti kutatások folytak, mivel a későbbi királyi palota nagyszabású épületei eltüntették a korábbi erődítésnyomokat.¹¹ Az 1340-es években viszont ide, a sziklás fennsík keskeny kiszögelésére helyezte el Anjou István herceg városi várát, amelyet mintegy fél évszázad múlva hatalmas királyi palotává kezdtek el kiépíteni.¹² Érdekes megfigyelni, hogy mind a Kammerhof, mind az István-vár területe a fennsík peremén, annak egy-egy kiszögelésében, vagyis a városerőd szélén helyezkedik el, tehát fontos szempont volt felépítésük idején az egybeépültség mellett az elkülönültség, a függetlenség is. A Kammerhofnak külön kapuja nyílt a falakon kívülre. Mindkét szálláshely a dunai oldalon állt, és a falakon kívüli fontos városrészek fölött emelkedett. A Kammerhof a Szentpétermártír városrész és a felhévizi rév felé nézett, míg az István-vár Kispestre, azaz Alhévizre és annak révjére tekintett. Tehát mindkettő fontos útvonalakat (egyrészt a Duna, másrészt a rév forgalma) ellenőrizte, illetve vonzott magához. A városerőd szempontjából nézve mindkét szálláshely az erődítés egy-egy sarkán épült fel, így javítva ezen kényes pontokon a város védelmi képességeit.

A városban a telkeket vizsgálva az is megállapítható, hogy eredetileg ezeket is szabályos rendben osztották ki.¹³ A várfalak mentén elhelyezkedő telkek hátsó része kifutott egészen a városfalig. Az írásos forrásokban található erre számos példát,¹⁴ a régészeti kutatások pedig nemegyszer alapincézett épületeket tártak fel közvetlenül a városfalhoz építve.¹⁵ Így a várfal tornyait is a legtöbb esetben a magántulajdonú ingatlanokon át lehetett megközelíteni.¹⁶ A falak mentén beépített telkek sorát csak néhol szakította meg egy-egy köz, amelyen át a várfal közvetlenül is elérhető volt.

A kapuk elhelyezése is tervszerűsége utal. Két kapu nyílt egymással szemben a hegy elkeskenyedő részén közvetlenül a németek piacterére, a Szt. György térre. Keletre, a Duna felé a Szt. János kapu (török néven: Szu kapuszu – Vízi ka-

pu),¹⁷ nyugatra a szőlőhegyek és a Fehérvári országút felé pedig a Zsidó kapu (török nevén: Ova kapuszu – Mező kapu).¹⁸ A harmadik kapu a város északi falán a magyarok piacteréről, a Szombathelyről nyíló Szombat kapu volt (török nevén: Becs kapuszu - Bécsi kapu), amely az esztergomi országútra vezetett.¹⁹ Említést tettünk már a Kammerhof mellett nyíló kapuról, azonkívül csak írásos említésből ismert a nyilván dél felé nyíló Kelenföldi kapu, amelyet egyelőre nem tudunk lokalizálni.²⁰ A múlt században az összes kaput lebontották, régészeti feltárásuk pedig még nem történt meg. A fennmaradt ábrázolásokból és térképekből annyi megállapítható, hogy a kapuk négyzetes alaprajzú tornyokon nyíltak, és a városfal képzeletbeli egyenes vonalától kissé beljebb helyezkedtek el, a falak visszakanyarodtak a kaputornyokhoz.

Láthatjuk tehát, hogy az alapításkor elkészült erődítés igen nagy területet övezett és tervszerűen alakították ki azt az egész várossal együtt. A szabályos távolságokra elhelyezett és a fal elé kiugró tornyokból álló védelmi rendszer a kor színvonalán fejletlennek számított. Ezért a budai erődítést IV. Béla király legnagyobb várépítkezései, (így a visegrádi kettős vár, és Fehérvár városfal) között kell számon tartanunk.

A most leírt városfalat hamarosan egy újabb külső fallal vették körül. Ennek maradványai jóval kevésbé feltártak, aminek az oka, hogy ebből a falból alakították ki a 16. században az erőd kortináit.²¹ Így a későbbiekben ez a fal a számos ostromot követően rengeteg javításon esett át, és ma is ez képezi a legtöbb helyen a látható várfalak magját. Éppen ezért nehezen hozzáférhető és módszeresen csak kevés helyen lehetett megkutatni. Legjobban ismert szakasza a nyugati oldalon a királyi palota előterében került elő.²² Itt jól megfigyelhető volt, hogy a külső fal, a belsőnél valamivel lejjebb, már a hegy lejtőjére, vagy egy alacsonyabb fekvésű sziklalépcsőre épült fel. Meglehetősen közel húzódik a belső falhoz, ezért a belső fal tornyai néhol szinte érintik a külső falat, ahol a falközben a folyamatos haladás lehetetlenné vált.²³ A fal további részletei általában a modern várfalak megerősítési munkálatai során láttak napvilágot: sajnos a legtöbbször csupán rövid szakaszok, éppen csak arra elegendők, hogy a fal helyét regisztráljuk.²⁴ A legkorábbi térképek tanúsága szerint ezt a falat bizonyos szakaszokon támpillérek is erősítették. Az eredeti falnak éppen két ilyen támpilléres rövid részlete áll szabadon ma, az egyik a Halászbástya, a másik pedig az Erdélyi bástya déli oldalánál, a többi szakaszon már vagy átépítették a falat, vagy az újabb köpenyezések eltakarják szemünk elől.

A külső fal építési időpontja nem ismert, bár általában, mint „Anjou-falat” szokták emlegetni.²⁵ Az mindenesetre biztos a királyi palota előtti ún. II. Szárazárok déli végében megfigyelhető építési periódusok alapján, hogy a fal Zsigmond uralkodása előtt épült. Ugyanis a II. Szárazárok eredeti, púpos kváderes támpillérekkel ellátott déli fala, amely a 14. század utolsó negyedéből származik, már ezen fal visszabontott csonkjára épült rá.²⁶ A máig elvégzett feltárásokon nem sikerült a fal korát egyértelmű rétegtani megfigyelésekkel meghatározni. Tulajdonképpen még annak a lehetősége is fenn áll, hogy ez a második fal is az eredeti erődítési elképzelések része volt, és együtt épült a belső fallal, vagy kis idővel utána. A kettős városfal a legtöbb magyarországi város középkori erődítésére jellemző: a belső, tornyokkal erődített magas falat általában egy jóval alacsonyabb tornyok nélküli külső fal vette körül falszo-

rost alkotva. E téren a budai városfal példaadó szerepe nyilvánvaló.²⁷

A városfalakat a 14. század folyamán kiterjesztették. Ezen új városfal a hegyre épült régi városfal északnyugati sarkából indult ki, majd ívesen bekerítette a hegy alatt és a Duna partján elterülő Tótfalu, Tassental és Szentpétermártír külvárosokat, a mai Vérmező utca, Margit körút, Bem József utca vonalán haladva.²⁸ A fal a Duna partján ért véget, ahol már tulajdonképpen a Buda és Felhévíz közötti határvonalon húzódott. 1390-ben új falnak mondják, 1442-ben említik Felhévízre nyíló kapuját. További kapuk nyíltak rajta Szt. Lázár felé, a mai Horvát utcánál (Tassental) és a budaszentlőrinci pálos kolostor felé, a mai Széna téren (Tótfalu), amelyeket 1497-ben említettek meg.²⁹ Védelmi képessége csekély lehetett, mivel tornyokkal (a kapukon kívül) nem erősítették.

A tatár veszély, majd az Árpádház kihalása utáni beharcok elmúltával Buda katonai jelentősége lecsökkent, a 14. század folyamán az oklevelek egyre gyakrabban nevezik vár helyett városnak. Ezzel szemben a város gazdasági ereje egyre növekedett, és lassan vitathatatlanul az ország központjává vált. A királyi udvar 1408 után már folyamatosan Budán tartotta székhelyét. Mindezen változásokat az erődítés is híven követte. Egyrészt a város déli végében az 1380-as és az 1420-as évek között felépült a hatalmas királyi palota körülveve korszerű erődítményekkel, határozottan elkülönülve a várostól. A továbbiakban az írásos források a vár elnevezést inkább a királyi palotára alkalmazzák.³⁰ Másrészt a városban ezzel éppen ellentétes folyamatnak lehetünk tanúi: mintha a városfalak egyre inkább vesztenének jelentőségükből.

A lakóterület határai erősen korlátozottak voltak, hiszen a hegy a 13. században teljesen körbeépült, és ez nem tett lehetővé komolyabb bővítést. Ezért a 14. század végétől kezdve, amikortól a lakásigények egyre jobban megnövekedtek, nem tehettek mást, minthogy a falakon belül minden lehetséges helyet kihasználtak. Beépültek a piacterek, házak kerültek még a Nagyboldogasszony-egyház temetőjébe is.³¹ Ugyanakkor a már eredetileg kiosztott telkek tulajdonosai is bővíteni kívánták épületeiket. A falak mellett elhelyezkedő telkek tulajdonosai ezt csak úgy tehették meg, hogy a városfal felé terjeszkedtek. Említettük már, hogy a telkek hátsó épületei sok esetben nekiépültek a belső városfalnak. A továbbiakban azonban sok esetben a két fal közét is beépítették, nem egyszer elbontva magukat a városfalakat is. Ezt azért is megtehették, mivel okleveles adatokból úgy tűnik, hogy a telkek háta mögött lévő falszoros is a telkek részét képezte.³² Mind a nyugati, mind a keleti oldalon több ilyen telket ismerünk már a feltárásokból, egyesek ezek közül a későbbi látképeken is azonosíthatók. Az általában a telkek teljes szélességét kitöltő hátsó bővítmények, magas többemeletes épületszárnyak voltak, általában támpillérekkel megtámogatva.

Egyes esetekben ezek a bővítmények még a külső városfal vonalán is túl terjeszkedtek.³⁴ Különösen a védett keleti oldalon tűnt el szinte a városfal a sokszoros átépítések folytán. A Szt. János kapu mindkét oldalán számos ilyen bővítményt figyelhetünk ma is meg egymáshoz elég közel. Tovább északra a Szt. Mihály kápolnát találjuk belefoglalva a városfalba, majd a domonkos kolostor új épületei és bővítése álltak közvetlenül a sziklaperemen. Még továbbhaladva az északi oldalon a mai Táncsics Mihály u. 9. számú telken a falköz teljesen beépült, a

belső várfalat pedig bizonyos részeken teljesen lebontották.³⁵ Nem messze innen a belső várfalat zsinagóga építésére használták fel.³⁶ A hegyoldalon majorsági épületek álltak egészen a városfal közelében is.³⁷ Nem véletlen tehát, hogy a város első látképén, a Schedel krónika metszetén, az amúgy meglehetősen sematikus és nehezen azonosítható városábrázolás semmi-féle városfalat nem mutat a keleti oldalon.³⁸

A nyugati oldal védelmét, úgy tűnik, fontosabbnak ítélték. Bár itt is találkozhatunk a külső falig terjedő bővítményekkel, de ezek sosem törik át a külső falat. Feltehetően az alsóvárost kerítő falat tekintették ekkor már a város védett határának, és ezért nem fordítottak olyan nagy gondot az északi és a keleti fal védelmi képességének megőrzésére. A nyugati falat ábrázoló, 1541-ben készült Schön-féle metszeten mindenestre látható néhány olyan védelmi építmény, amely a 15. század végén, vagy a 16. század elején épülhetett a városfalhoz.³⁹ Elsősorban a Zsidó kapu előtti elővédműre kell felhívnom a figyelmet. A metszeten jól látszik, hogy a kaputorony elé egy falszoros épült, feltehetően egy újabb kapuval, a kapu előtt pedig egy nagyméretű, négyzetes ágyútorony emelkedik.⁴⁰ A kapu két oldalán is egy-egy ágyúlőrésekkel ellátott négyzetes torony látszik a külső fal előtt. Mindezen részletek feltárása még a jövő régészeti kutatására vár.

MOHÁCS TÓL A VÁROS MEGSZÁLLÁSÁIG 1526–1541

Ilyen állapotban, teljesen felkészületlenül érte a várost a mohácsi katasztrófa.⁴¹ Szulejmán szultán a győztes csata után ellenállás nélkül vonulhatott be 1526. szeptember 14-én a királyi udvartól és lakosaitól teljesen elhagyott Budára, a királyság székvárosába. A falak csekély védelmi képessége is arra ösztönözte a budaiakat, hogy a csatavesztés hírére fejvesztve meneküljenek, és ne próbálkozzanak meg a védekezéssel a török sereggel szemben. De nem állt rendelkezésre elegendő katona és hadvezetésben jártas parancsnok sem. A szultán hadának 16 napos budai pihenője alatt a várost kirabolták és felgyújtották – kivéve a királyi palotát – majd a Dunán átkelve a csapatok visszavonultak a Dráva és a Duna mögé.

A hadjárat után gyökeresen megváltozott Buda hadi jelentősége, birtoklása egyben az ország feletti hatalmat is szimbolizálta az egymással küzdő hatalmak számára. A valóság ezzel szemben az volt, hogy a város – vesztére – éppen ezen egymást legyűmni nem képes hatalmak ütközőzónájába, határvidékére került.

Szulejmán elvonultával Szapolyai János erdélyi vajda érintetlen seregével és a hozzámenekült budaiakkal együtt azonnal bevonult az üres és romos városba. Királlyá koronázása (1526. november 10.) után azonban a telet Esztergomban töltötte, nyilván azért, mivel a kifosztott város nem volt képes ellátni udvartartását.⁴² János királyt nem fogadta el a főnemesség és a főpapság egésze, és a magyar trónra az örökösödési szerződések és rokonság címén is igényt tartó Ferdinánd osztrák főherceg és cseh király háborút indított ellene. Jellemző az akkori állapotokra, hogy János a meglehetősen kis erővel rendelkező Ferdinánddal szemben sem kísérelte meg a város védelmét, nem lévén elegendő fegyverese, és feltehetően elegendő hadianyag és élelmiszer készlete sem erre. Egykorú leírás szerint

1527. augusztus 20-án szinte egyidőben vonult be a főváros egyik kapuján Ferdinánd, míg egy másik kapun János lovasai hagyták el a székhelyet.⁴³ Az elkövetkező két év alatt, amíg Ferdinánd bírta Budát, úgy tűnik semmit sem tettek a városfalak megerősítéséért, feltehetően a bizonytalan belpolitikai helyzet miatt, hiszen Ferdinánd gyors katonai sikerei ellenére sem tudta az ország egészét tartósan uralma alá hajtani. Így azután 1529-ben az újabb szultáni hadjárat során megmutatkozott a városfalak védelmi képességének gyengesége. Ekkor ugyanis Ferdinánd megpróbálkozott a város megtartásával, ezzel is feltartóztatva a Bécs felé törő oszmán csapatokat. Nádasdy Tamás várnagy hűséges kitartása ellenére sem birkózhatott meg a feladattal, a várost védő mintegy kétezer zsoldos nem bírta ellenállni az ostromnak, és kénytelen volt visszavonulni a királyi várba. A várat azonban csupán egy szárazárok választotta el a várostól, és komolyabb ellenállásra nem volt képes ebből az irányból.⁴⁴ Miután a török tüzérség löni kezdte a palotát a Gellérthegy felől is és a város utcáiból is, a katonák Nádasdyt elfogták és kiszolgáltatták a nagyvezírnek, a várat pedig két heti ostrom után szeptember 8-án feladták.⁴⁵ Ez volt az első alkalom, hogy a királyi várat ostrom érte, és bebizonyosodott, hogy önállóan védhetetlen, mivel alacsonyabban terül el annál.

A szultán a várost azonnal szövetségesére, János királyra bízta, majd továbbvonult Bécs felé, ahol súlyos vereséget szenvedett.⁴⁶ A Budán maradt János így ki lett téve Ferdinánd újabb támadásának. Miután Ferdinánd kivárta, nem kell-e újabb szultáni támadásra számítania, 1530 október végén Wilhelm von Roggendorf vezetésével mintegy tízezer emberrel körülfárta a várost. János király udvara meglehetősen szegénységben élt Budán, jelentős volt az élelemhiány is, a város védelmét azonban ekkor már török és rác csapatok is erősítették. Sőt a vezető szerepet is ők vitték a szultán által János király mellé rendelt Alvise Gritti kincstartó vezetésével.⁴⁷ Roggendorf tüzérsége hiába rombolta le a falakat a Fehérvári kaputól északra, Logod fölött,⁴⁸ továbbá a város északnyugati sarkánál, Ráskai Balázs házában,⁴⁹ valamint északkeleti sarkánál, a gúti Országok palotájánál, (vagyis a korábbi Kammerhofnál).⁵⁰ A novemberi időjárás, a védők elszántsága és a közeledő felmentő seregek visszavonulásra kényszerítették az ostromolókat. Ez volt Buda első sikeres védelme, amelyet szerencsés körülmények is, elsősorban az időjárás, segítettek.

Ezután Buda tíz éven át János király kezén maradt, egészen a király haláláig. Az újabb szultáni hadjárat 1532-ben Bécs előtt megtorpant, a német rendek viszont nem voltak hajlandók Ferdinánd számára elégséges hadat adni nagyobb ellentámadásra. A hatalmi helyzet így állandósult, János pedig meg tudta szilárdítani uralmát, és ennek anyagi bázisait. Buda továbbra is királyi székhelye volt, de egyben végvár is, hiszen Esztergomot a Ferdinánd pártján lévő Várdai érsek birtokolta. A 30-as évek viszonylagos nyugalma és a király rendeződő anyagi helyzete lehetővé tette, hogy János a sorozatos ostromok tanulságait leszűrve komoly erősítési munkákat végeztessen.⁵¹ A történeti és régészeti szakirodalom ezen munkák többségét elvitatta János királytól ezért érdemes részletesen szemügyre vennünk az építkezéseket, mivel joggal állapíthatjuk meg, hogy ezek formálták át a középkori várost a törökkori erőddé.

Az 1529. évi, majd az 1530. évi ostrom megmutatta a vá-

ros és a vár védelmének gyenge pontjait. Megfigyelhető, hogy az építkezések során leginkább ezeket a falszakaszokat erősítették. A munkák felsorolását a királyi várnál kezdve elsőként a déli védőmű átépítését kell megemlítenünk, amely az egész erődrendszer máig legjobban kutatott része.

A királyi vár a közeli Gellérthegy felől meglehetősen lakás domboldalra tekint. A folyó itt érintkezik közvetlenül a Várhegygel, amely így az ostromlókat is segíti, de a várbelieknek is életbevágóan fontos az ivóvíz, illetve a kikötő miatt. Ezért építették a két völgyzárófalat, valamint a vár déli fala elé kiugró, ék alakú elővédművet. Ezek a falak a 16. század közepére már rendkívül elavultak, mert nem voltak képesek az oldalazásra. János király építészre egy nagyon hatékony megoldást választott a védelem megerősítésére, amely bár nem a legkorszerűbb megoldásnak számított, ezen a helyszínen azonban kiválóan megfelelt.⁵² Az elővédmű falszorosainak csúcsába egy meglehetősen nagyméretű rondellát emelt (török nevén: Nagy Olasz bástya), ezzel együtt a korábbi kaput megszüntetve, az újabb kaput (török nevén: Lihegő kapu) elforgatta a támadásnak kevésbé kitett oldalról a jól védhető dunai oldal felé. Így az új elővédmű egyszerre ellátta egy kapuvédő barbakán funkcióját, illetve hatékonyan tudta a falakat oldalazni, mind a Duna, mind az un. Buzogány torony irányába.⁵³ A rondella falai a lábazattól az ágyúlőrés aljáig maradtak ránk, kivéve az északi oldalt, ahol az 1. számú lőrést majdnem teljesen épen bontották ki, és a keleti oldalt, ahol a fal a kaputoronyhoz csatlakozik. A lábazat az ágyúlőrés alatt futó hengerpárkányig részletes oldalfallal, un. scarpa-val emelkedik. A párkány fölött hét ágyulőrés nyílt, amelyek körülbelül 3/4 körívben pásztázták végig a lejtőt. Fölöttük a metszetek tanúsága szerint még egy emeleti lőrés foglalt helyet.⁵⁴ Árok, illetve árokellenlejtő, vagyis contrascarpa fedezte a falakat megnehezítve a támadó tüzéség rombolását.⁵⁵ Ma a helyreállítás után nem teljesen eredeti formájában látható a rondella, mivel egy ostrom – feltehetően az 1541. évi – pusztítása után a falakat úgy építették újból fel, hogy a scarpa az ágyúlőrés tetejéig nyúlik. Az északi oldalon megmaradt eredeti részlet tanúsága szerint a scarpa csak a hengerpárkányig ért, így az egész építmény a mainál karcsúbb volt, hasonló formájú, mint az esztergomi vár Várdai Pál érsek által építtetett rondella, amely egyébként a leginkább rokonítható emlék. Az írásos források a rondellát egyértelműen János király művének tartják, és ezt erősítették meg a régészeti feltárások is.⁵⁶ A korábbi elővédmű kapujának vermét a palota berendezési tárgyainak összetört maradványai töltötték meg, üveg és kerámiatöredékek a 16. század elejéről, köztük olyan faenzai majolika töredékek, amelyek készítése az 1520-as évekre tehető.⁵⁷ A verem északi oldalán a korábbi elővédműhöz tartozó kavicsos felszínt bontottak ki, amelyről II. Lajos dénárja került elő. A rondella belsejében pedig az 1686-os ostrom járószintje alatt ugyanazt a réteget találták meg, amely a vermet is betöltötte.⁵⁸ Az új kapu részben a korábbi kapu köveinek felhasználásával készült el,⁵⁹ farkasverméből a kapu beomlott kövei közül János király terrakotta címerének töredékeit emelték ki.⁶⁰

A rondellától kiindulva egészen a Dunáig a korábbi falak elé fedett védőfolyosót, kazamatát építettek, a falak előtt pedig feltehetően itt is árok készült.⁶¹ A völgyzáró fal kazamatáiból a rondella oldalát, onnan pedig a völgyzárófalat könnyen tűz alá lehetett így venni. A várbeliek számára ezek a folyosók jóval

nagyobb védelmet nyújtottak, hiszen korábban a falak tetején elhelyezett gyilokjárókról lehetett csak védekezni.⁶² A völgyzáró falak alkotta Vízvár⁶³ sarkait két szögletes torony védte, amelyek talán enyhén kiugrottak a falsíkokból.⁶⁴ Feltárásuk még nem történt meg.⁶⁵

A királyi vár déli vége mellett a város északi oldala volt kitéve leginkább a támadásoknak. Az északkeleti sarokban a lakás hegyoldalon, mint már említettük a régi Kammerhof, az Országok palotája emelkedett. A Táncsics Mihály u. 9. sz. alatti feltárások is igazolták, hogy az itteni házak néhol teljesen elfoglalták a városfalak helyét.⁶⁶ Itt a korábbi kaputornyot megszüntették, és eléje, kissé alacsonyabb szinten egy különleges formájú ágyuállás, bástya épült (török neve: Erdel kuleszi – Erdélyi bástya), amelyről lehetett oldalazni a Szombat kapu irányába, illetve körbepásztázni is a lejtőket. A bástya nyaka igen hosszú, ugyanakkor keskeny volt, párhuzamos oldalakkal, szárnyait oldalazni nem lehetett. Nem nevezhető tehát olaszbástyának, bár a szakirodalom így nevezi.⁶⁷

A Szombat kapu védelmére bástyák épültek.⁶⁸ Ezeknek a formáját nem ismerjük kutatás híján, csupán sejtethetjük, hogy a 17. század végén készült térképeken a kapu két oldalán ábrázolt bástyák voltak ezek az építmények. Talán mindkettő, de a Duna felé eső biztosan, a leírások nem elég egyértelműek ennek az eldöntésére. Sajnos itt még semmilyen kutatás nem folyt, pedig itt Mazza leírása szerint valóban olasz módra épített bástyák emelkedtek. A térképeken egyébként a kötőfalak oldalazására és egymás védelmére képes, földdel feltöltött bástyákat láthatunk.⁶⁹

Az északnyugati sarok védelmére egy földdel töltött rondella készült az itt álló saroktorony elé, amely szintén képes volt az oldalazásra és mintegy 3–4 körívben pásztázta a lejtőt. A törökök által Föld bástyának (Toprak kuleszi) nevezett rondellát a Schön metszeten már ábrázolták, jól látható, hogy ennek a felszíne is alacsonyabban helyezkedett el a vár fennsíkjánál.⁷⁰ Maradványai a mai Esztergomi rondella belsejében találhatóak, a várfal megerősítési munkálatok során rövid szakaszát megfigyelhették.⁷¹

A Schön metszetet tanulmányozva látható az is, hogy a törökök által Savanyúleves bástyának, (Eksi as kuleszi) illetve Veli bég bástyának mondott rondellák, vagy ezek elődei is léteztek már 1541-ben. Alkalmasként voltak ezek is a kötőfalak oldalazására, belsejük azonban nem volt földdel kitöltve.⁷² Feltehetően tehát a többi hasonló jellegű erődítés nyomán, hogy ezen védőművek első változatait is János király idején építették.

Szólnunk kell végül a Nagyboldogasszony templom mögötti un. Híradás bástyáról. (Haber kuleszi) Bár ennek építéséről nem találunk írásos forrásokat, az építmény jellege ezt is János király építkezései közé utalja. A védőmű hosszú nyaka az Erdélyi bástya formájával rokon, a különbség annyi, hogy a nyak egy kis átmérőjű kör alakú rondellában végződött.⁷³

Összefoglalva tehát a János király által az 1530-as években végrehajtott erődítésről mondottakat, megállapíthatjuk, hogy János hadmérnökei arra törekedtek, hogy a város külső falát oldalazásra alkalmas építményekkel megerősítsék különösen a támadásnak leginkább kitett sarkok és kapuk tájékán. Az alkalmazott oldalazó művek között változatos, egyes esetekben szokatlan formákat találunk. Véleményem szerint ennek magyarázatát elsősorban abban kell keresni, hogy igyekeztek a hegy

domborzati formáihoz és az eredeti erődítéshez idomítani a védműveket. Buda nem síkvidéki vár, ahol korlátlanul alkalmazhatók a szabályos, elméleti formák. Ezzel szemben az erődítmény javára vált, hogy a terep adta lehetőségekhez igazodtak. A gyakorlat igazolta, hogy a János király idején kialakított rondellák hatékony védelmet jelentettek, és még az olyan különleges építmény, mint az Erdélyi bástya is megérte a 17. század végét átalakítás nélkül, egyes rondellákat pedig még a 18. században is használtak.⁷⁴

János király hirtelen halála (1540. július 17.) után újból felángolt a küzdelem Budáért. A jános-párti urak a kincstartó, György barát és Török Bálint vezetésével kitarítottak Izabella királynő és a csecsemő János Zsigmond mellett, és gyorsan cselekedve szeptemberben bevonultak Budára. Ferdinánd hadserege Leonhard von Vels vezetésével csak október közepén ért Buda alá, sáncokat ásott, de a jól megerősített és felszerelt város ostromához nem fogott hozzá. Egy hónap múlva, november közepén el is vonult, megszállva és gyorsan megerősítve a folyó túlsópartján Pest városát, hogy az támaszpontul szolgálhasson a következő év hadjáratának.

Míg Pestet Giovanni Mario Specciacasa igyekezett sáncokkal erődíteni, György barát megbízásából Domenico da Bologna, János király építésze Budán készíttetett árkokat és sáncokat.⁷⁵ A tornyoktól és bástyáktól kevésbé védett, hosszú nyugati fal előtt un. magas utat ásott, vagyis a falak előtt húzódó futóárkot, amelynek külső oldalát sánc módjára építették meg lőrészekkel ellátva. A magas út maradványai valószínűleg a mai Lovas út terasza alatt rejtőznek. Az olasz hadmérnök a vár nyugati oldalán elterülő királyi kertekben egy sáncot készíttetett puskásoknak, és más sáncokat is ott, ahol a falak gyengék voltak.⁷⁶ Elképzelhető, hogy a királyi palota előtti térség leválasztása egy újabb fallal a Friss palota magasságában is ekkor kezdődött.⁷⁷

A nagy készülődésben is érezhető volt, hogy a három hatalom újabb összecsapása Buda birtoklásáért fog folyni. Elérkezvén az 1541-es esztendő ez be is következett. Márciusban török szandzsák csapatok fogták ostrom alá Pestet, de egy hónap után sikertelen támadásuk után elvonultak. Május elején viszont Buda alá érkezett Ferdinánd hadserege, mintegy 20–25 ezer ember és kétszáz naszád ismét Wilhelm von Roggendorf vezetésével és nekifogott az ostromnak. Hiába próbálkozott azonban erőteljesen, a jól megépített védművek ellen sokkal nehezebb dolga volt, mint tizenegy évvel korábban. Körülbelül másfél hónap állt rendelkezésre és ez nem bizonyult elegendőnek. Június végén megérkeztek a vár alá a szultáni sereg előőrsei, és az ostromlóból ostromlottak lettek: Roggendorf a Gellérthegyen igyekezett elsáncolni magát és erősítésre várt. Erőit azonban nem mérte fel helyesen és csapdába esett. A Gellérthegyen két tűz közé került, a kelenföldi síkságon táborozó és egyre sokasodó oszmánok és a várbeliek közé, így azután visszavonulási kísérlete augusztus 22-én a Dunán át a még kezében tartott Pestre fejvesztett meneküléssé és mészárlássá vált. Az ostrom részletes ismertetése helyett érdemes felsorolni azokat a helyeket, ahol Roggendorf az ostrommal próbálkozott. Északon a Bécsi kapu és az Erdélyi bástya között lerombolták a falakat, továbbá a Fehérvári kapu mindkét oldalán, de leginkább attól délre a földig rombolták a városfalat a Naphegyen (középkori nevén: Madárhegyen) felállított tüzséggel. Nagy küzdelem folyt a királyi kertek elfoglalásáért. Erősen lö-

vette azonkívül a kezdetektől fogva a Vízvárat Pestről és naszádokról, valamint a királyi vár déli rondelláját a Gellérthegyről, amelyet nagyon megrongált. Az ostrom vége felé innen magát a palotát is erősen lövette, megsérült az István torony és a mellette álló palotaszárnyakat is belövések érték.⁷⁸

Mire a szultán megérkezett rommá lőtt város, és fő ellenségének teljes veresége fogadta, Buda ismét védtelenül állt előtte, szövetségesei is teljesen kiszolgáltatva várták parancsát. A politikai szimbolikára adó Szulejmán augusztus 29-én, vagyis mohácsi győzelme 15. évfordulóján birtokába vette a várat, ezalatt pedig arról tárgyalt fő embereivel, hogy a táborába rendelt magyar előkelők fejét vegye-e, vagy megelégedjék-e további hűséges szolgálattal.

A jól megerősített és most már védhető Buda a török birodalom határvárává lett az elkövetkezendő százötven évre. Az erődítések történetét figyelve érdemes megfigyelni, hogy 1526-ban győzelme után Szulejmán nem tartotta meg a gyenge falakkal rendelkező fővárost. 1541-ben azonban már másként döntött, és ebben befolyásolhatta az is, hogy Buda ekkorra már sokkal jobban meg volt erősítve, amelyet sikeres védelme is bizonyított.

A TÖRÖK BUDA A TIZENÖTÉVES HÁBORÚIG, 1541–1591.

A törökök számára Budán a tizenötéves háborúig nyugalmas időszak következett, eltekintve a balsikerű 1542-es keresztény hadjáratról. Az oszmán csapatok továbbnővték Buda körül a hódoltság területeit és ezért a háborúk egyre messzebb kerültek, de a stratégiai fontosság továbbra is megmaradt, hiszen a védelmi vonal kulcsa továbbra is Buda volt. Ezért folytatták az erődítési munkákat: az ostrom után közvetlenül újból felhúzták a leomlott falakat. Ezen falazat egy szakaszát láthatjuk a Fehérvári kapu északi oldalán, a fal lerombolt épületekből készült, rengeteg másodlagosan faragott követ figyelhetünk meg benne ma is. A Fehérvári kapu védelmére rondellát készíttetek az itteni ágyutorony köré, tulajdonképpen egy köpenyfalat, amely 1555-ben már állt. Ennek a rondellának a feltárt alapjaira magasították fel a mai várfalat, sajnos régészeti kutatás itt nem folyt.⁸⁰

A törökök úgy tűnik, hogy megpróbálkoztak az erődítmény kiterjesztésével, erődrendszerre kiépítésével is, szorosabbra fűzve a kapcsolatot a túlsó Pest erődítésével. Az alsóváros hadiszempontból eddig jelentéktelen városfalát erősítették,⁸¹ a Duna partján a fal lezárására Arszlán pasa (1565–66) egy nagy alapterületű, köralakú, alacsony ágyutoronyt építtetett (török neve: Kakas kapu bástya).⁸² Ennek maradványai a Bem téren a Külügyminisztérium pincéjében kerültek elő. A maradványok az alsó ágyulórészek szintjéig emelkednek ma is, a falak függőlegesek és kváderkövekkel burkoltak.⁸³ Nagyon hasonló építmény ehhez a Vízvár déli sarka elé emelt kisméretű rondella is, amelyet csak tervrajzokból ismerünk, és szintén ennek a korának az alkotása, mivel a 15 éves háború látképein már ábrázolták.⁸⁴ Az így megerősített alsóvárosban hajóhidat helyeztek el kb. a mai Lánchíd táján, amely Pest északi végénél ért a túlpartra összekötéstét létesítve a két erőd között. Kiegészítette mindezt, szintén Roggendorf ostromán tanulva, a Gellérthegyre helyezett kis erőd is, amely mind Buda, mind Pest közvet-

len támadását megnehezítette. A tizenöt éves háború ostromainak (1598-ban és 1602-ben) ezek után már azzal kellett kezdeniük, hogy először elfoglalják az alsóvárost, tönkretegyék a hajóhidat, bevegyék Pestet, illetve megszállják a Gellérthegyi erődítményt. Csak ezután foghattak hozzá a hegyre épült erőd elfoglalásához.

Végigkövetve a középkori város átalakulását törökkori erődítménnyé, még egyszer szeretném felhívni a figyelmet János király építkezéseire. Úgy találtuk, hogy az ő munkálatai vetették meg az alapját a későbbi erődnek, ekkor lett a gyenge városból komolyan védhető vár, amelyet a törökök felhasználhattak és továbbfejleszthettek. János építkezéseit a magyarországi várépítéssel történetébe be kellene illeszteni, hiszen az 1530-as évek hadászati szempontból legfontosabb és méreteiben is legnagyobb erődítési munkái Budán folytak. Az építkezések példaadó szerepe is nyilvánvaló, elég ha az Esztergomban, illetve Siklóson épült rondellákra gondolunk, vagy a fedett kazamatafolyosóra, a falak előtti magas útra, amelyek mind az elkövetkező évtizedek várépítészetében jelennek meg tömegesen. Láthattuk azt is, hogy a további régészeti kutatásokra is még sok feladat vár. A falak nagy része ma is feltáratlan, bár egyes területeken, főleg a királyi palota rondellájánál a szakszerű kutatás és helyreállítás után már látható az az erőd-fal, amely még sokhelyütt a későbbi feltöltések alatt várja, hogy újból napvilágra kerüljön és újból a városkép és a köztudat része legyen.

JEGYZETEK

- Munkám az előttem és mellettem dolgozó régészgenerációk eredményeit, aprólékos megfigyeléseit használja fel. Ezért illendő tanulmányom elején kiemelni Bencze Zoltán, Bertalan Vilmosné, Gerevich László, Gerő László, Gerő Győző, Holl Imre, H. Gyürky Katalin, Magyar Károly munkásságát, akiknek művei az alábbi jegyzetekben megtalálhatók.
- H. GYÜRKY 1978. 30–50.
- A fehérvári kapu mellett déli irányban a mostani autóbuszparkoló területén Zolnay László figyelte meg a következő toronyt vízvezeték építés kapcsán 1981-ben (ZOLNAY 1984. 205.); A királyi palota un. Északi Előudvarának feltárással egy négyzetes tornyot tárt fel Zolnay László 1975-ben (ZOLNAY 1984. 205.) majd pedig ezt hitelesítette Magyar Károly 1987-ben (Magyar 1992. 110–112.), illetve ettől délre a Gerevich László vezette feltárással rálelt egy félköralakú toronyra (ez az un. „patkótorony”) 1956-ban (GEREVICH 1966.), amelynek külső síkját csak az Udvarlakai őrség épületének lebontása után Zolnay László, tárhatta fel (ZOLNAY 1984. 205.; MAGYAR 1992. 112.)
- A Hadtörténelmi Múzeum udvarán az 1987–90 között végzett ásásokon került elő a torony. (Bencze Zoltán ásási jelentései a Hadtörténelmi Közlemények 1987–90-es évfolyamaiban) Az Állami Nyomda területén 1996-ban tárták fel a torony és a városfal maradványait. (Bencze Zoltán ásata, szíves közlése alapján.) Az Erdélyi bástya mellett Zolnay László végzett leletmentést (BTM Adattár)
- A domonkos kolostor feltárással került napvilágra a fal részlete (H. GYÜRKY 1981. 50. I. mell.).
1509. március 16. Buda. Buda város tanácsa elvesz Orbán könyvkötőtől egy romos tornyot és Pethowicz-i Henthely Istvánnak adja azzal a feltétellel, hogy az felújíttatja, valamint, ha a várost ostromlók zárnák körül, úgy szabad ki- és bejárást biztosítanak a város embereinek a torony védelmére. A torony a Szt. János utcában állt lakóházhoz csatlakozott. (1494 – Pannonhalmi lt. Capsa V. lit. E. nr. 86.; 1509 – Pannonhalmi lt. Capsa V. lit. E. nr. 100.)
- A domonkos kolostor mellett feltárták a várfalat. (ld. H. GYÜRKY 1981. 49–51.) A Nagyboldogasszony-templomnál ez még nem ismert, de a domonkos templom ismeretében erről is joggal feltételezhető, hogy főhajójának szentélye hasonlóképpen a sziklaperem szélén áll, és így a korai városfal vonalába esik. Mindkét templom nagyjából azonos időben és azonos tájolással épült. Ezt a feltevést támogatja az a megfigyelés, hogy a templom főszentélyétől keletre, vagyis a hegyoldal felé eső Szt. Mihály temetőkapolna padlószintje már jóval lejjebb található a plató, és így a Nagyboldogasszony-templom padlószintjénél.
- H. GYÜRKY 1978. 46–49.
- Ottokar von Horneck említése az Oesterreichische Reimchronik-ban az 1301. esztendőnél Vencel királyról: „...damach fuorten si in in den kamerhof hin...” – Gombos 1938. 1905. 1416. Párizs – „pro quadam... domo... in vico sabbati, iuxta domum condam Frankh wayuode, que antiqua domus regis dicitur...” – Átírta tartalmát Buda városa 1489. december 1-én: OL DI 8842., BTOE III/2. 683.sz. 1423. július 3. Buda – „...quandam magnam curiam seu domum..., que olim condam domini Karoli regis prefuisset, in civitate Budensi prope portam Zombatkapu existentem, in wlgari Tewtonicali Chamerhoff nuncupatam...” – OL DI 11.384., BTOE III/2. 825.sz. 1441. január 3. Buda – „...versus ad [quandam] [antiquam] curiam regiam usque ad viam de ipsa civitate nostra inter eandem antiquam domum regiam et domum condam Frank wayuode versus predictam ecclesiam sancti Petri martiris tendentem...” – Átírta Hety-i Benedek közjegyző 1441. augusztus 16-án: Eszt. Prim. lt. U.46.
- ZOLNAY 1967. 39–47.; ZOLNAY 1968. 40–60.; H. GYÜRKY 1972. 29–42.
- GEREVICH 1966. 89–94.
- GEREVICH 1966. 129. 138. 184.; Gerevich kísérletet tett a korábbi datálásra, ezzel szemben ld.: Magyar 1991. 210–212., illetve BUZÁS 1994. 109–114.
- Erre nézve ld. LÓCSY Erzsébet vizsgálódásait, amelyek sajnos félben maradtak. LÓCSY 1964 és nő 1971.
- Például: 1434. május 2. – „...quandam domum...prope sanctum Georgium ...cum omnibus utilitatibus et pertinentiis universis a parte anteriori incipiendo usque ad muros civitatis ad eandem spectantibus...” – Eszt. Kápt. m. lt. 64 – I – 8., BTOE III/2. 1073. sz.
- Például a királyi palota északi előterében feltárt IV. és 80/2, számú pincék illetve 83/19, 84/2, 84/3 és 84/6. számokkal jelölt kettőspince. Zolnay 1984. 205., Magyar 1992. 111.
- Városfal tornyához közvetlenül épített telket említ az alábbi házfelosztó oklevél: 1487. április 24. – „...usque ad hostium gradus per quem ad turrim civitatis ascenditur...” – Eszt. Kápt. m. lt. 53 – 3 – 18.; ilyen a feltárt tornyok többsége is, illetve a város legkorábbi, 1687-es (Hajú–Rabata) helyszínrajzán is megfigyelhető ez a jelenség.
- Első említése: 1408. november 17. Buda – „...et portam sancti Johannis a parte meridiei habita...” – OL DI 9375., BTOE III/2. 511.sz. Minthogy az elnevezés a kapu közelében állt, a várossal egyidős Evangélista Szt. Jánosról elnevezett ferences kolostorról ered, nyilván már korábban is ez volt a kapu neve.
- Első említése a Képes Krónikában az 1307. év eseményeinél: „...per portam, que est iuxta Synagogam Iudeorum...” (94.szakasz), illetve első okleveles említése: 1454. november 7. Buda – „...in platea sancti Georgii martiris directe penes portam Iudeorum in acie...sitam...” – Veszp. Kápt. orsz. lt. Instr. reg. famil. 35. in caps. sub lit. B. Mivel az elnevezés itt az első zsidónegyedsre utal, ezt a kaput is a városalapítással nagyjából egykorúnak tarthatjuk.
- Első említése: 1414. április 19. Győr – „...prope portam Sombathkapu...” – Átírta Pálóczi Máté nádor 1436. március 12-én: OL DI 9512., BTOE III/1. 648. sz. Ebben az esetben is a kapunak nevet adó Szombatpiac, Szombathely elnevezés – amely egyes feltevések szerint még a város alapításnál is régebbi eredetű (első megnevezése 1322. július 24-én, Veszpr. Kápt. orsz. lt. B. 30.) – valószínűsíthető, hogy a kapu eredeti neve is Szombat kapu volt. Felmerült az az azonosítási probléma, hogy a Szombat kapu eredeti helyét nem a Kammerhof területén feltárt kaputoronynál kell-e keresnünk. A magam részéről nem vagyok híve ezen azonosításnak, mivel a két kapu 1441-ben biztosan megkülön-

- böztethető (1441. január 3. Buda. „...exeundo vero ipsam portam Sabbati et per fossatum dicte civitatis versus ad [quandam] [antiquam] curiam regiam usque ad quandam viam de ipsa civitate nostra inter eadem antiquam domum regiam et domum condam Frank wayvode versus predictam ecclesiam sancti Petri martiris tendentem...” – Átírta Hety-i Benedek közjegyző 1441. augusztus 16-án: Eszt. Prim. lt. U.46.). A kérdést azonban csak régészeti feltárással lehetne tisztázni.
20. 1300. szeptember 2. – „...a porta castris Budensis, que dicitur Köllenfeld...” – Átírta Antal csanádi püspök 1300. szeptember 20-án: OL DI 1507. (18. századi másolat); OA Spisska Nova Ves, Lőcse város lt 16 – 1. (OL Df 282.607; 18. századi másolat). A királyi vár déli rondellájában feltárt korábbi kaputoronnyal való azonosítása (GERŐ L. 1951; GEREVICH 1966) téves, hiszen ez a Zsigmond-kori erődrendszer része volt. Megjegyzendő, hogy az oklevelet az un. budai vitában folyamatosan téves keletzéssel idézték, sőt téves több esetben a forráshivatkozás is. Gerevich László 1301-es dátumot ír, Zolnay László pedig 1302-re keletkezik az adatot. Ez utóbbi tévesztés eredhet az oklevél keletkezésének félreértéséből is: „anno domini millesimo terecentesimo secundo die mensis septembris”. Köszönöm Spekner Enikő szíves segítségét a keletkezés pontosításában.
21. A kortina jelentése: bástyák közötti kötőfal. Ebben az értelemben helytelen a budai királyi palota előtt az un. Koldus kaput magába foglaló falat északi kortinának nevezni (ZOLNAY 1977), mivel ezen a falon oldalazásra képes bástyák nem épültek.
22. ZOLNAY 1977. 27–28.; ZOLNAY 1984. 207–209.; MAGYAR 1992. 111–114.
23. Példa erre a királyi palota északi előudvarán feltárt négyzetes torony. (ZOLNAY 1984. 215.)
24. A munkálatok méretei és a kutatási körülmények nem tettek lehetővé kiterjedt régészeti vizsgálatokat. A nyugati fal egyes szakaszait Gerő Győző figyelte meg 1959-ben a Tóth Árpád sétány alatt, majd a 60-as években folytatták-e megfigyeléseket a már említett közműépítési munkák során Bertalan Vilmosné, H. Gyürky Katalin és Gerő Győző. (BTM Adattár) Az északi oldalon a Bécsi kaputól nyugatra a fal egy rövid szakaszát figyelte meg H. Gyürky Katalin az Országos Villamos Teherelosztó (Petterman bíró u. 7.) építésénél. (H. GYÜRKY 1977. 381–387.) Bár ő a falat a belső fal részleteként határozta meg, azóta a Hadtörténelmi Intézet udvarán és az Állami Nyomda területén előkerült belső fal részletek és a helyszínrajzok alapján inkább a külső fal részének tarthatjuk az itt talált maradványt. A fal külső oldalán észlelt támpillérek is erre vallanak, hiszen a belső falon sehol másutt nem tártak fel támpillért. Másrészt néhány térkép épp ezen a szakaszon ábrázol a külső falon támpilléreket, pl. a Marsigli-féle török térkép, vagy Matthey 1753-ban készült térképe. Megjegyzendő, hogy a belső falat ezen a szakaszon a térképek már nem jelzik, a Hadtörténelmi Intézet udvarán feltárt tornyot sem láthatjuk. A Bécsi kaputól keletre ismét Gerő Győző végezhetett megfigyeléseket. A keleti oldalon az északról a domonkos kolostorig terjedő szakaszt H. Gyürky Katalin vizsgálta. A Vízi kaputól délre eső területeken pedig Gerő Győző, Magyar Károly és Altmann Júlia vizsgálhatta a fal egy-egy rövidebb szakaszát. (BTM Adattár)
25. ZOLNAY 1977. 27–28.; ZOLNAY 1984. 208.
26. ZOLNAY 1984. 208.
27. Sopron, HOLL Imre 1967, 1968, 1971, 1973. Székesfehérvár, SIKLÓSI 1990. Kevéssé ismertek ebből a szempontból egyelőre a felvidéki királyi városok, pl. Kassa, Eperjes városfalai.
28. A fal rövid részlete ma is látható a Széna térhez közel a Margit köruton, az egykori polgári Lövölde kerítéseként. Egy kisebb falcsont a Horvát u. 25–27. kerti részén látható. Rövid szakaszát figyelhette meg Bertalan Vilmosné a Fő utcában termálvízvezeték fektetése során. (BERTALANNÉ 1959. 260–261.)
29. 1390. december 1. Buda – A budai Nagyboldogasszony és Mária Magdolna plébániák közötti perben leírják a két plébánia közötti határvonalat. Ennek során említik: „...versus autem Septemtrionem intra muros et extra muros a via petrosa usque ad novum murum, seu portam per quam itur ad sanctum Lazarum continuando ultra et extra murum a sancto Lazaro versus patibulum quod est prope viam et per quam itur ad S. Laurentium monasterium Heremitarum sancti Pauli cum parte que vocatur Tothfalu vulgariter...” – Schier 1774. 111.; BTOE III/1. 111.sz. Vagyis a határjárás során a mai Horvát utcánál lévő kapun mentek ki, majd a mai Margit körút vonalán mentek a falak mellett egészen a mai Széna térig, ahol a vesztő-hely volt. 1442. május 27. Buda – A nyulak-szigeti domonkos apácák tiltakoznak Hédervári Lőrinc nádor előtt, mivel a budai bíró, több más polgárral együtt elpusztította, illetve elszállította házukat, amely a városfal felhívízi kapuja előtt állt. „quoddam fundi curie ipsarum dominarum de lapidibus et lignis edificatum penes portam seu murum iuxta Danubium, per quam iretur ad dictas aquas superiores...” – OL DI 13.678. 1497. december 9. Buda – II. Ulászló király a nyulak-szigeti [domonkos] apácák kérésére vizsgálatot tartat, mivel régi időkől fogva az apácák szedték a vámot a budai pünkösdi és nagyboldogasszony napi vásárok idején a város Thothfalu és Tossanthalkapu nevű kapui mellett („...iuxta portas civitatis nostre Budensis Thothfalw et Tossanthalkapw vocatas...”), de körülbelül húsz évvel ezelőtt (r.) Jane (!) felhívízi prépost egy bizonyos Fekethe Bertalant bízott meg a vámszedéssel és a maga számára szedte be a vámot, és ez maradt a helyzet utódja Osvát zágrábi püspök idején is az apácák nagy kárára. – OL DI 20.631.
30. Bár Buda város tanácsa még mindig a Pestújhegyi vár tanácsának nevezi magát, tisztelve a hagyományokat. A királyi palota vár elnevezésére példa a Szt. Zsigmond káptalan helymegjelölése: 1511. Buda – „...ecclesie beate Marie virginis nove alias sancti Sigismundi vocate ante castrum Budensem fundate...” – Átírta II. Ulászló király 1514. augusztus 26-án: OL DI 22.563.; vagy a ferences kolostor helymegjelölése: 1482. június 2. Buda – „...ecclesie beati Johannis ewangeliste ante castrum Budensem fundate...” – Erdélyi Nemzeti Múzeum Törzsgyűjt. 52.; vagy Bolondóci (II.) Stibor házának helymegjelölése: 1438. január 28. Buda – „...in hac civitate nostra Budensi, in fine duarum platearum seu vicorum a parte castris nostri regalis versus et ad ipsum civitatem plateamque latam seu circulum sancti Georgii nuncupatam tendentem...” – OL DI 88.130.; vagy a Rozgonyiak házadományának helymegjelölése: 1439. június 24. – „...circa castrum nostrum Budensem ex opposito domus Fryczpalothaya appellate in civitate nostra Budensi...” – OL DI 13.406.
31. A piactér beépítésére ld. CZAGÁNY 1971, 1973, 1984. A Nagyboldogasszony-egyház temetőjében lévő házakra például ld.: 1523. Buda – Kivonat Buda város könyvéből („Extractus Libri Civitatis anni 1523”), miszerint (e.) Pwthnok-i János elmondja, hogy atyjánál, a néhai (e.) Pwthnok-i Zsigmondnál évekkal ezelőtt János ötvös és felesége Katalin elzalogosították 50 Ft-ért házukat a Nagyboldogasszony-templom temetőjében („...illam domum in cimiterio ecclesie parochialis beatissime Marie virginis maioris habitam...”), és ezt a zálogot atya újból elzalogosította, szintén 50 Ft-ért (e.) Amade Istvánnál, amely összegből 36 Ft-ot István az ő atyjának még életében megfizetett, a fennmaradó 14 Ft-ot pedig neki fizette meg. – OL DI 48.993.
32. A falszoros a telek része, ld.: 1494. október 4., Buda – Buda város tanácsa előtt folyó perben (c.) Benedek ablakgyártó budai polgár és (n.) Barson Tamás megegyeznek, miszerint Tamás 32 Ft-ot fizet Benedeknek, amiért megkap egy kettejük háza közötti emeleti boltozott helyiséget és egy istállót a város falai között („...cuiusdam boltha inter domos eorundem Thome Barson et Benedicti Vitriparis superius in secunda serie ipsius domus constructe...” „...pretactam boltham unacum stabulo retro inter duos muros civitatis extra scilicet curiam domus eiusdem Thome Barson directe constructo...”). – OL DI 39.212. Ugyanerre mutat régészeti megfigyelés is. Például a királyi palota északi előudvarán feltárt kettős pince (83/19. 84/2. 84/3. 84/6. szelvények) szellőzőkürtője a falszorosra nyílt. (MAGYAR 1992. 111.)
33. Az Erhard Schön-féle metszeten, illetve a Haüy–Rabbatta-, vagy a de la Vigne-féle térképeken több ilyen épületre is látható példa. Régészeti kutatással részben feltárva pl.: GERŐ Gy. 1964/b. 313. 314.; 12–19. kép.
34. Például a keleti oldalon: Tárnok u. 11.
35. Szt. Mihály kápolna, ld.: – GERŐ Gy. 1964/a. 389–393.

Domonkos kolostor, ld.: – H. GYÜRKY 1981

Táncsics Mihály u. 9., ld.: – ZOLNAY 1967. 39–47.; ZOLNAY 1968. 40–60. 36. ZOLNAY 1971. 271–282.

37. Ilyen épület maradványainak részletét tárta fel Gerő Győző a domonkos kolostor szomszédságában, ld.: GERŐ Gy. 1964/c. 317–318. Írásos emlékek is gyakran említenek épületeket a falak szomszédságában: 1398. november 25., Buda – Konth Miklós nádor özvegye és fia, Miklós a csatka kolostornak adományoztak egy házat a domonkos kolostor mellett, valamint egy másik házat az alsóvárosban a városfalon kívül, Szt. Pál háza alatt („...quorundam duorum fundorum...in civitate Budensi in contiguis vicinitatibus ecclesie utputa sancti Nicolai confessoris a plaga australi i[n] castro predicto et in suburbio dicte civitatis Budensis penes fundum curie sancti Pauli olim per condam dominum Lodovicum regem Hungarie felicis reminiscencie ad honorem et gloriam ipsius sancti Pauli donatum et collatum a parte inferiori penes alodium Iacobi civis memorate civitatis Budensis extra murum sub eadem domo prefati sancti Pauli a parte Danobii situatorum habitorum et existentium...”). – OL DI 8373. 1441. január 3., Buda – A plébániák határjárásában szerepel Konrád polgár majorsága a régi királyi ház alatt („[...] quadam domo allodiali Conradi civis Budensis sub ipsa domo regia existente simulcum quibusdam aliis domibus ex alia parte seu in opposito eiusdem domus annotati Conradi habitis...”), illetve a Takács utca, szintén a régi királyi ház alatt („...in platea seu vico textorum quedam domus Blasii Tosi dicti sub predicta antiqua domo regia existens...”). – Átírta Hety-i Benedek közjegyző 1441. augusztus 16-án: Eszt. Prim. lt. U.46. 1485. szeptember 5., Székesfehérvár – A fehérvári káptalan előtt néhai (mg.) Kezy-i Benedek országbírói jegyző fia (e.) Berky-i László különféle birtokait, elcserélte (e. mg.) Tholna-i Bornemyza János kincstartósági jegyzővel többek között egy házra a Szombatkapu előtt („...quandam domum suam lapideam in civitate Budensi foris portam Zombathkapv nuncupatam inter domos domini episcopi Agriensis et ortum condam magistri Dyonisii prothonotarii Regie maiestatis sitam simulcum orto...”) – OL DI 19.072.
38. RÓZSA György: Budapest régi látképei. MHB 2. Bp. 1963. Kat. 86.
39. Erhard Schön metszete: RÓZSA 1963. Kat. 1. A Schön-féle metszeten látható későközépkori ágyutornyokra Holl Imre hívta fel a figyelmet: HOLL 1981. 233.
40. Az ágyutornyó valószínűleg a mai Fehérvári rondella belsejében található. Feltárás itt még nem folyt. Az ágyutornyót azonban ábrázolja az 1598-as Zimmermann féle metszet (RÓZSA 1963. Kat. 8.) is a rondella belsejében. Az alábbiakban szó lesz még a rondella kiépüléséről, ld 79. jegyzet.
41. Az alábbi fejezet történeti összefoglalása főleg IVÁNYI Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei. TBM IX. (1941) 32–84.; SUGÁR István: A budai vár és ostromai. Bp. 1979.; BARTA Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–28). Bp. 1983.; SINKOVICS István: Magyarország története 1526–1608. In: Magyarország története III/1. Szerk.: PACH Zsigmond Pál. Bp. 1985.; SZAKÁLY Ferenc: Veszthely az út porában. Bp. 1986. és FODOR Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. alapján készült.
42. IVÁNYI 1941. 34.
43. IVÁNYI 1941. 35. Wilhelm Waldburg báró, Ferdinánd udvarmesterének Augsburg város tanácsához írott levele szerint, 1541. augusztus 22.
44. A törökök 1529-es ostromát a következőképpen írja le egy korabeli röplap: „Nachgeends haben die Turken ir geschutz in die gassen bey Sand Sigmund gepracht, auf all weer des sloss furnemlich des grossen kayser Sigmunds etc. sal geschossen, den knechten, so noch im sloss gewesen, die weer genommen; in dem etliche heüser abgerissen, das holtz wegk, alles dem graben zuetragen, den angeschütt, also daz sy zu den venstern des grossen sals hinein haben mügen steigen.” (Wien HHStA, AA 12. csomó. 1529 IX. 10-e körül; Iványi 1941. 43. jegyzet.). Ugyanígy említi meg Caspar Ursinus Vellius is, aki részt vett Ferdinánd 1527-es budai bevonulásában: „Ex urbe ad arcem viae duae amplae fuerunt, ante eam area ingens est... Inter aream arcemque fossa ducta est lata pedes triginta, quae committitur ponte. Prima facie aedes Caesaris Sigismundi immani substructione, mole magis, quam pulchritudine visendae...” (Caspar Ursini Velli de Bello Pannonico Libri decem. Vindobonae 1762. 16.) Antonio Mazza hasonlóképpen ír az 1541-es ostrom kapcsán: „...dalla cittate e diviso con una honesta fossa, ma non fianchi, cavallieri, ne muraglie che grande resistentia potesser fare.” (Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykorú jelentése. Közli B. NYÁRY Albert. Történelmi Tár 1875. 227.) 45. ISTVÁNNFFY Miklós: Regni Hungarici Historia post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis. Köln 1724. 98.
46. Megjegyezendő, hogy Bécs erődítései jóval jobb állapotban voltak, amely részben Mátyás király hadjáratának is „köszönhető”. A német birodalmi csapatokat is csak Bécs védelmére sikerült részben összegyűjteni. Ld. Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung. Katalog. Wien 1979.
47. Az ostrom körülményeit a védők szemszögéből a szemtanú Szerémi György leírásából ismerjük a legrészletesebben: SZERÉMI 1857.
48. „At Rogendorffius tripartito urbem oppugnare adortus, tribus in locis aggeres, in quibus majora tormenta collocarentur fieri jussit: quorum unus ab ea parte, qua ex urbe ad Logodium pagum itur, ...ex quibus maenia continuis tormentorum ictibus sine intermissione concutiebantur.” (ISTVÁNNFFY 1724. 106.) „Altera die de Logod inceptum de ingeniis suis meniam civitatis dirumpere. Ita fracta erat murus civitatis Budensis usque ad fundamentum ad sexaginta passum. (SZERÉMI 1857. 286–287.) A városfal itteni szakaszának feltárása során H. GYÜRKY Katalin a Tóth Árpád sétány 8. számú ház előtt megfigyelte, hogy a belső városfalat a 16. század elején elbontották, illetve ugyanekkor a városfal egykori tornyát is átépítették, a falszorost pedig feltöltötték. Véleményem szerint ezek a munkálatok az 1530-as ostrommal (esetleg az 1541-es ostrommal) álltak összefüggésben. Amikor a lerombolt külső falat újból fel kellett építeni került helyére az egykori falszorost elfedő feltöltés is ugyanekkor a szintemelés miatt megszűnt a belső fal jelentősége is, ezért a feltehetően szintén szétlőtt belső falat visszabontották. (H. GYÜRKY 1978. 31–40.)
49. „...tertius vero ad septemtrionalem urbis partem, in qua Blasius Rascaii aedes constructae erant;” (ISTVÁNNFFY 1724. 106.) Ráskai háza valóban a város északnyugati sarkában állt, erről oklevél is tájékoztat: 1490. október 4. Ráskai Balázs elcseréli Losonczy László birtokaival budai házát (feltehetően a csere mégsem ment végbe), a ház helymeghatározása: „domum lapideam retro ecclesiam beate Marie Magdalene in angulo penes murum civitatis sitam...” – Erdődy cs. galgócii lt. 97–11–23.
50. A Kammerhofot I. Lajos, miután Remete Szt. Pál ereklyéjét megszerezte Velencétől, 1381-ben a budaszentlőrinci pálosoknak adományozta, akik elcserélték azt 1416–23 körül Hermann cillei gróffal, majd pedig Cillei Ulrich halála után magszakadás révén már Mátyás király guti Országh Mihály nádornak adományozta 1458 után. Az adományozást megemlíti Gyöngyösi Gergely, de tévesen a későbbi, Cilleivel elcserélt házra vonatkoztatja (GYÖNGYÖSI 1988. 77.), de egy 1398. november 25-én kelt oklevél világosan megemlékezik az adományról, amely a város fala mellett volt (OL DI 8373.), valamint világos a pálosok és Herrman gróf cseréjének okirataiból is (1416., 1423. július 3. – Átírta tartalmukat Egervári László tárnokmester 1494. február 19-én – OL DI 8840.). Mátyás adományát Országh Mihály számára a Werbőczy-féle formuláskönyv őrizte meg (Eszt. Főszékesegyházi Kvt. Ms. II. 521. 166. v.–167. r.), 1525-ben Országh János váci püspök birtokaként említik. (1525. február 15. – OL DI 24.077.) „...alter haud procul a maenibus, ubi introrsus Orsagorum procerum domus habebatur, institutus est;” (ISTVÁNNFFY 1723. 106.) „Meniam Budensium ex parte domini Francisci Orsaghal totaliter ad terram destruebant, sed turrem nunquam potuerunt de machinis dirumpere, tam fortis erat.” (Szerémi 1857. 286.)
51. A történetírók adatai mellett hivatkozhatunk az alábbi forrásokra: 1531. április 24-én Bogárdi János budai harmincados levelében azt javasolja Nádasdy Tamás alkincstartónak, hogy a budai harmincad jövedelméből lehetne folytatni a budai városfalak erődítését, amelyet ugyan már romjaiból fölfalaztak, de a további erődítésekhez nem áll rendelkezésre elegendő összeg: „Si Maestas (sic!) Regia preciperet per litteras, bonum esset ad edificationem et fortificationem murorum huius civitatis

exponere de proventibus istius tricesime Budensis et interim in solutione dampnorum superfederetur, donec bene fortificaretur civitas, quia licet iam undique et circumquaque in omnibus rupturis murata esset. Tamen adhuc munire magis caperet, sed non possunt, quia defecerunt in expensis..." (OL Nádasy lt. Missilis) 1532. május 20-án Csábi István Nádasy Tamásnak írt levelében mentegeti magát, egy bizonyos pénzösszeg felől, amelyet Atthinai Simontól vett át Buda várának erősítésére: „Iam aliquocies Maiestas sua mihi litteris suis mediante mandavit, ut eam summam pecuniarum, quam exegissem de Simoni de Athyna ad edificationem castris Budensi redderem,...Qua quidem summa hanc Arcem adeo potuissem munire reformareque...” (OL Nádasy cs. lt. Missilis)

52. Jellemző, hogy a vár 18. századi erősítési terveiben sem sikerült jobb megoldást találni. Egy korszerűnek mondható megoldás a meglévő falak teljes elbontásával járó igen nagymértékű átalakítást kívánt volna. Ld. erre vonatkozóan egy 1689-es tervet (Bécs, Bundeskanzleramt, Hofkammerarchiv), amely a teljes rondella, sőt az egész királyi palota elbontásával, és az erődfalak hátravonásával próbálkozik, vagy Johann Matthey 1743-ban készült tervét (Bécs, Kriegsarchiv. G. I. h. 67.), amelyen a rondella helyén rendhagyó formájú bástyákat látunk. Végül a rondellát a XVIII. században is eredeti alaprajzi formájában állították helyre, ahogyan ez számos térképen látható, pl. Matthey 1730-ban készült felmérésén is.
53. Érdemes figyelmet fordítanunk az elnevezések bizonytalanságára. Hans Dernschwam rondellának (Rundel) nevezi (Dernschwam 1923. 270.), Zalay János pozsonyi ispán levelében magyarul bastia-t ír (OL Nádasy cs. lt. Missilis 35. cs. 1541. május 30.), Antonio Mazza ezzel szemben couallier tondo-t ír, amit ma inkább köralakú magas ágyualásnak fordítanánk (Mazza 1875. 228.), végül Brutus és Istvánffy tornyot (turris) emlegetnek (Brutus 1876. 87.; Istvánffy 1685. 152.) Az elnevezések tehát a kortársak számára sem voltak tiszták. A magas ágyutornyokat Magyarországon ekkortájt kezdik felváltani még csak az alacsonyabb, de szélesebb bástyák, vagy rondellák. Budán egy-egy építményről nehéz eldönteni (pl. a csekély átmérőjű Híradás bástyáról, vagy a törökök építtette un. Kakas kapu bástyáról), hogy ágyutoronynak, vagy inkább bástyának tartjuk-e. A valódi bástyák belseje földdel van feltöltve, tetejére tűzérési üteget lehet elhelyezni, a többszintű tüzelést kazamaták biztosítják. Ilyen szemmel nézve nem mindegyik budai bástya érdemi kiilyetén elnevezését. Ebből a szempontból a különleges megoldású déli rondella sem igazi bástya még, hiszen, bár az ágyulórészek szintjéig földdel van feltöltve, de előlé még egy újabb lőállás emelete magasodik. Antonio Mazza leírása ilyen téren a legérzékenyebb, mivel ő körülírva a védművet, köralakú magas lőállásnak nevezi, amelynek homlokzata lőrészekkel csipkézett és francia módra van ágyukkal felszerelve. (Sajnos eme utolsó megjegyzés értelmét megfejteni nem sikerült.) Az elnevezések közül ma a rondella jelenti leginkább, ezt a korai bástyatípust.
54. GEREVICH 1966. 238–252.
55. „Huic turris e vivo lapide adiunctus fossa muniebatur, Ioannis Regis postremum opus, qua duci fossam, rupes interiectae prohiberent, fero adscissa.” (BRUTUS 1876. 87.)
56. „Dalla parte di levante vi e il castello quasi tutto hedificato in sasso, et molto piú alto che la cittate, le quale verso quella parte tutta si va sempre inalciando. E guarnito di grossa et buona muraglia et con un couallier tondo in mezzo della cortine, o, noi dir fazzata de foravia merlati et cannonegiato alla francese, che signoreggia tutta la campagna sino al monte detto di San Gherardo, il qual gli e lontano 800 passa in circa.” (Mazza 1875. 227.) „Was zerschossen am Schlosse als das Rundel, so der Wejda hot gepawt, is wieder aufgemauert...” Hans Dernschwam, 1555. (Dernschwam 1923. 270.) „Iam arx, qua assurgit in orientem solem, intus ornatur opere magnificentissimo...Huic turris e vivo lapide adiunctus fossa muniebatur, Ioanni regis postremum opus, qua duci fossam, rupes interiectae prohiberent, fero adscissa. Ita arce ponte iuncta descendere quam commodissime, molliter se colle demittende, ad Danubium licebat, cum ante extractam turrim, latiore ambitu descendentibus per urbis portam, longa itineris mora commeari necesse esset, atque adeo, ut non facile ii fugere aspectum hominum in magna frequentia possint, qui ut aliquando fallendi essent, multi acciderent cassus. (Brutus 1876. 87.) „Ad orientem solem, ubi arx est sumptiosius tot regum operibus ad laetissimum undique prospectum aedificata, lapideam per amplam turrem mediocri altitudine opportune construxerat, quae ita iungebatur adhaerelataque arci, ut exterius cum ponte portam haberet, qua liber egressus descensusque tutissimus ad flumen per fossam concissa rupe excavatoque solo, vel septenis in acie armatis non incommode praeretur...” (Iovius 1552. 360.) „...et porro ad orientem solem turris lateritia satis alta constructa arci imminet; qua et arci praesidio esse, ac liberam et commodam e Danubio aquationem obsessis praebere poterat; quae tempore obsidionis longo per urbem circuitu, non sine metu et periculo petebatur;” (ISTVÁNYFFY 1724. 144–145.) Úgy vélem talán a kiadók hibájából Istvánffy szövegébe sajtóhiba csúszott: imminet helyet az eredeti szövegben immuniebat állhatat. A torony nyilván nem múlta felül magasságával a várat, ahogy ezt a fordítás is közli (ISTVÁNYFFY 1962), hanem erősítette azt. A régészeti feltárások Gerevich László vezetésével folytak, a feltárások eredményeit ld. GEREVICH 1966. 239–245. Ezzel párhuzamosan végezték el a műemléki helyreállítást Gerő László tervei szerint, ld. GERŐ L. 1951. 144–170. Mind Gerevich László, mind pedig Gerő László a rondellát korábbra keltezték, bizonytalanul ingadozva a Zsigmond-kortól, a Jagelló-korig. Ezt a bizonytalanságot leginkább a rondella kaputoronyának Zsigmond-kori formái okozták, másrészt a Zsigmond-kori elővéd-mű helytelen azonosítása a Kelenföldi kapuval, amelyet 1300-ban említ oklevél. Az frott források és a régészeti feltárások eredményei is ezzel szemben egyértelműen János király építkezéseit tanúsítják, és nem egy korábbi rondella átépítését. Ld. VÉGH 1992. 124–127.
57. Faenza, Casa Pirotta műhely. 1525 körül. BTM ltsz.: 51.559.1–2., Pannonia Regia. Kiállítási katalógus. Bp. 1994. Kat. VIII–31. (BERTALAN Vilmosné)
58. GEREVICH 1966. 239–245.
59. VÉGH 1992. 124–127.
60. VÉGH András: A középkori budai királyi palota idomtéglái. (Kézirat) Egy címer, valamint a körülötte elhelyezett gyümölcsfüzér töredékei. Gyümölcsfüzér: BTM ltsz.: 49.70.1–16., 51.3305. 1–3., címertöredékek: BTM ltsz.: 49.86., 51.3280., illetve 1 db. leltári szám nélkül. A töredékek egy címertöredék kivételével (dalmát oroslánokkal, valamint a Szapolyai címer részletével díszítve) elkallódtak.
61. A kazamaták feltárásának leírása: GEREVICH 1966. 231–238. Az árokra lásd Jovius szavait az 1541-es ostrom eseményei megörökítésénél: „Neque interim Budenses paratae occasione ad intercludendos hostes defuere quin ab Aquariae turris porta et per fossam, quam a Johanne rege perductam ad flumen diximus, confestim erumperent...” (IOVIUS 1552. 368.)
62. Jól látható ez a Schedel-féle metszet szélén, ahol a déli völgyzárófal déli oldalán látszik az elővéd-mű részlete és a völgyzárófalak gyilokjárói is.
63. „...nostri erant tantum viginti duo nazandones et submergere fecerunt iuxta infra rippam Vizwar arcis Budensis...” az 1530-as ostrom kapcsán említi Szerémi. (SZERÉMI 1857. 283.) „Commincio a batter con VIII canoni doppo la Torre delle aque, che cosi chiamano perche e fatta per difesa di quelli della terra che vogliono venir al fiume...” (MAZZA 1875. 226.) A Vízvár részletes leírását Mazzánál és Joviusnál találhatjuk meg: „Dalla parte di tramontana dove gli e la volta dal fiume, vi sono due turrioni non del tutto fatti come si fano gli fianchi o belloardi in Italia ma, a quella similitudine, li quali acompagnati con una scala coperta dall' un canto, et dall' altro con una buona di muraglia, si vano a bagnare nel Danubio, et son fatti si per signoregiamento del fiume, come per commodità di quelli di dentro, quando vogliono andar all' aqua...” (MAZZA 1875. 227.) „Ea enim erat natura loci ut castra hinc praealta imminentis montis crepidine, illinc uero ad laeuam praeterfluentis Danubio munirentur, in tergo autem praeualidus agger erat erectus, contra portam turremque, quam Budenses, quod flumine ablauatur, Aquariam vocant. Nam ab excelsa urbis arce, duo brachia pinnati muri per decliues praeruptosque descensus ad flumen deducta erant, tantumque loci in ripa interceptiebant, quantum in summo tota arcis amplitudo

complectebatur. In eo spatio cum stabulis regis uetera erant naualia, binisque portis ac turribus praecludebatur id iter, quod iuxta flumen haud multum lata ripae margine in campos perducebat.” (IOVIUS 1552. 364.)

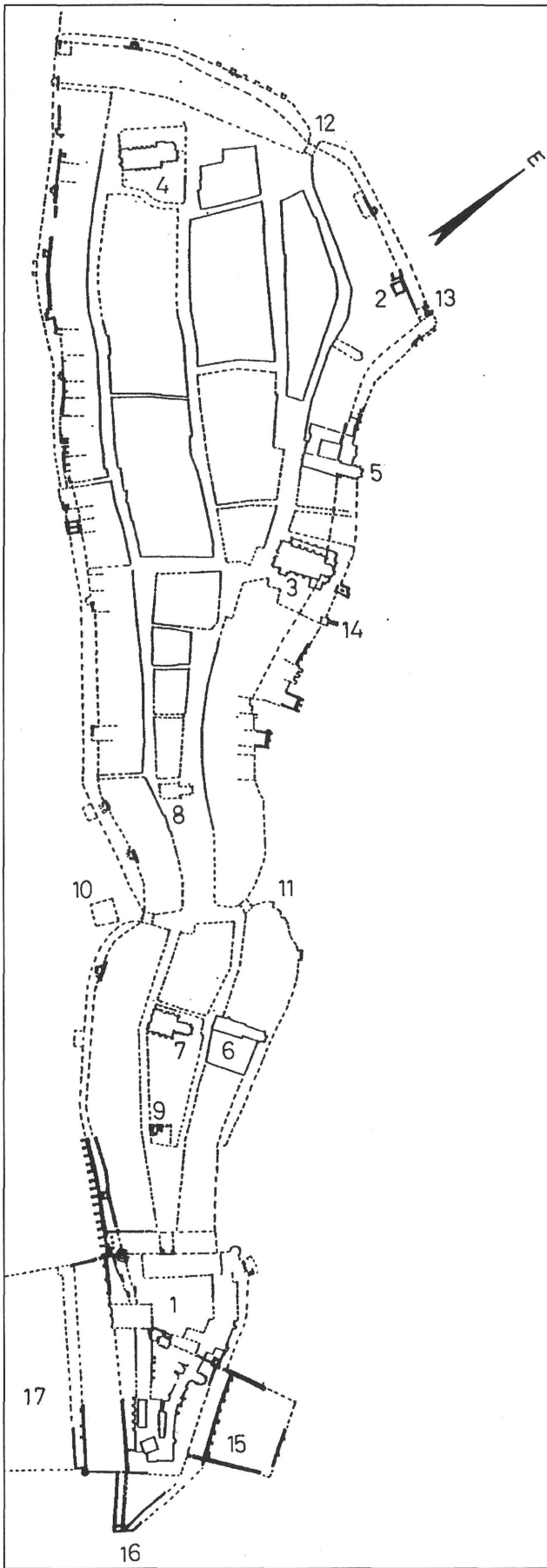
64. Erre lehet kövekeztetni Mazza leírásából, bár a Schön metszet ezt nem mutatja. Ld. 57. j. Az un. Vizirondella török építmény, sem Mazza nem említi meg, sem Schön nem ábrázolja.
65. Az Ybl-bazár felépítésével a múlt század végén elbontották az itteni falakat, a Vízvár sarkai fölött ma épületek emelkednek.
66. Ld. 32. jegyzet.
67. A bástyát még nem tárták fel, maradványai a 18. században épült Szt. József bástya feltöltésében nyugszanak. Jól ismerjük formáját a térképekből, pl. a Haüy–Rabatta (1687), vagy a de la Vigne (1686) térképről. Iovius és Istvánffy említi, mint új védművet 1541-ben, a korábbi 1530-as ostrom színhelyén: „In primis ab ea parte, qua ipse Rochandolphos decem annis magna aeditia murorum strage moenia verberaret, admirabilis e lapide constructa munitio visebatur. Ea nobile Horsacorum aedes complexa in eorum ventum prominebat, obtusioreque angulo ac insigni proiectura, cui tormentariae inerant fenestrae, diversa utriusque moenia defendebat, ita ut longe omnium facilimus ad oppugnandum aditus demonstrato periculo tolleretur. Ab ea enim parte excelsus atque perpetuus collis, in quo Buda opportune posita conspicitur in planitiem desinit, quam ab aquilone orienteque aestivo, unde Danubium despectat, accessus maxime arduus ac impeditus, per augustis et tortuosis collibus ostendatur. (IOVIUS 1552. 360.) „Nam ad magnatum Orsagorum aedes, e quarum regione maenia verbetaverat, ingens e lapide constructa munitio visebatur;” (Istvánffy 1724. 144.) Károlyi Árpád, Banfi Florio majd Gerő László is a budai várral foglalkozó munkáikban az Erdélyi bástyát a régebbi típusú olaszbástya korai megjelenésének és egyben a vár legmodernebb védművének tartják. Gerő azonban hangsúlyozza a védmű különleges, a terephez alkalmazkodó voltát is. (KÁROLYI–WELLMANN 1936. 200. BANFI 1936. 115. GERŐ L. 1951. GERŐ L. 1955. 220. GERŐ L. 1975.) A védmű szárnyait nem lehetett oldalazni, tehát szögletes formái ellenére semmiképpen sem nevezhető olaszbástyának. Nehéz viszont a szokásos elnevezések bármelyikét is alkalmazni, erre a különleges, valóban korai védműre. Istvánffy sem talált jobb szót rá, mint a munitio. Az igen általános értelmű bastyánál precízebb kifejezést – a kötőfalak elé kiugró, de azoknál nem magasabb, útegek befogadására és oldalazásra képes védmű értelmében – nem igen lehet találni.
68. Említi Brutus és Istvánffy is, mint 1541-ben az előző ostrom óta újonnan épített védműveket: „Iam ad Sabbatinam portam, quam appellat, qua est euntibus Budam Veterem et Visegradum iter, egregie munitum propugnaculum a meridie muros adeuntes arcet, a latere nudatos, atque expositos ad tormentorum ictus, quorum magna vi est propugnaculum instructum.” (BRUTUS 1876. 87.) „...et ad Sabbatinam quoque portam, penes Judeorum plateam, qua ad veterem Budam itur, justae magnitudinis propugnaculum aedificatum erat...” (ISTVÁNYFFY 1724. 144.) Valószínűleg Mazza leírásában erre az erődítményre vonatkoztathatjuk az alábbi sorokat: „...et dalla parte di levante ha la pianura spaziosa, et gli sono le rovine di Buda vecchia lontana circa dui miglia, et vicino alle mura un borgo assai grande con una chiesa dedicata a San Michele, dalqual chiesa la porta cittate, che e a quella parte, ha pigliato il nome et si dimanda porta di San Michele. Et quivi gli sono dui fianchi o belloardi in cadauno delli dui angoli all’ Italiana, l’ uno dall’ altro poco discosti, che facciono tagliardissima difesa. (MAZZA 1875. 227.) Mazza észrevehetően tévesen cserélgeti az égtájakat. Mindenesetre az idézett rész előtti mondatban a Gellérthegyet nyugatra fekvőnek mondta, így érthető, ha ezután Óbuda romjait keletre helyezi. A következő mondatban azonban a királyi palotát is keletre helyezi. Másik tévedése, hogy az Óbuda irányába fekvő nagy külváros templomát Szt. Mihálynak szenteltek mondja. Ezen nyilván a Szt. Péter mártír templomot és a körülötte fekvő külvárost kell érteni. Az égtájak és elnevezések felcserélések ellenére a leírás pontos, a külváros valóban Óbuda felé terült el, és valóban erre nyílt a város kapuja is, a Szombat kapu. Minthogy az erődítést saját bevallása szerint csak rajzokról és beszámolókból ismerte, nem csodálhatjuk, hogy tévedett. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a Szombat kapunál elhelyezkedő védműveket olasz módra építettnek nevezi.
69. Ld. de la Vigne 1686-ban, Haüy 1687-ben illetve Matthey 1743-ban készült térképét, valamint az északi oldal látképi ábrázolásait.
70. Itt is megjegyezhetjük, hogy a 18. századi erődítés során sem találtak jobb megoldást a sarok megerősítésére a rondellánál, így ezt állították helyre.
71. BENCZE 1992. 241.
72. A későbbiek során sem töltötték fel a bástyák belsejét, ld. például Langer 1749-ben készült térképét (Hadtörténelmi Intézet lt.).
73. A török elnevezés is arra utal, hogy a bástyát nem a törökök építették, mivel nem viseli valamelyik budai pasa nevét. Ez általában a török foglалás előtt készült védművekre jellemző. (Pl. Nagy Frengi bástya, Erdélyi bástya, Savanyúleves bástya stb.)
74. Némi kritikával kell tehát kezelnünk azokat a véleményeket, melyek szerint az 1526 és 1541 közötti „zavaros időkben szó sem lehetett a vár gyökeres átépítéséről.” „Buda erősen középkori vár benyomását tette, amikor 1541-ben török kézre került...” (KÁROLYI–WELLMANN 1936. 200–201.). Károlyi és Wellmann munkája nagy tekintélynek örvendett, ennek is köszönhető, hogy a János királyra vonatkozó számos megállapításai a későbbi szakirodalom hozzáállását is befolyásolták. Pedig már Újhegyi Béla felismerte, majd Banfi Florio részletesebben ki is fejtette János király építkezéseinek jelentőségét, bár Banfi egyes megállapításai utólag túlzásnak bizonyultak. (ÚJHEGYI 1892. 30.; BANFI–MAGGIOROTTI 1934.; BANFI 1935. 56–71.; BANFI 1936. 102–131.)
75. Pest erődítése: DÉTSHY 1994. 227–234. Domenico da Bologna munkásságát Balogh Jolán foglalta össze (BALOGH 1943. 209–211.), valamint adatait Banfi Florio használta fel várépítészeti munkáiban (BANFI 1932. 296.; BANFI 1935.) Eszerint az olasz építész I. Ferdinánd szolgálatában állt az 1530-as évek elején. 1533. szeptember 5-én bízták meg Bécs és más helyek erődítésével, és kinevezték királyi építésznek. Nem vehetett részt tehát János király budai erődítési munkáinak kezdetén, hiszen adatunk van arról, hogy Budán már legalább 1531 óta dolgoztak. (ld. 51 j.) Ezután néhány évig nincs adatunk, majd pedig újból csak 1540-ben tűnik fel, mint János király építész, aki Újbálványost építi (Szamosújvár, R: Gherla). „Dominicus architector et edificiorum regalium fundator” (BALOGH 1943. 210.) Tehát Jovius adata, miszerint a János által végeztetett erődítések a bolognai építész művei nem állja meg egészében a helyét. „Immutata enim urbs facies, nam ingentia propugnacula peritissime constructa, novarumque turrium moles admirabat, quas Johannes architecti Bononiensis ingenio fretus muniendis portis addiderat.” (Jovius 1552. 360.) Érdemes megfigyelnünk azt is, hogy Mazza, illetve Zalay János pozsonyi ispán kifejezetten a György barát által végeztetett munkáknál említik meg a bolognai származású olasz mestert. Ezért erősen kérdéses, hogy a korábban, János király által végeztetett erődítések tervezője és irányítója is ő volt-e. Mindenesetre Domenico mester erdélyi műve, Újbálványos, vagy mai nevén Szamosújvár (R: Gherla) vára nagyon különbözik a budai építményektől. (Alvinci munkáit részletesen még nem ismerjük.) Ez ugyanis egy négyzetes erődítmény, sarkain szabályos 6-olaszbástyákkal. (LECHNER 1917.)
76. „Dalla parte di mezzogiorno il paese vicino e per la maggior parte pieno di colline piccole, con molti monti ma lontani. A canto la muraglia non vi soleva esser fossa alcuna - ma il frate lo inverno passato fece lavorari con diligentia, et non solo fece fare una fossa molto larga, ma buttando il terreno di foravia fece far un contrafossa di sorte, che senza cavallieri la muraglia non potea esser battuta vicino fondamenti et al terreno si come avanti si potea. ... A canto al castello qual e nel passo alto come ho detto, vi e un giardino tutto posto in quella pianura che gli e vicina et tutto circondato di muraglia, dove il Re Giovanni per una scala di pietra, che scende dalle mura di detto castello, soleva venire a recreatione, et quivi il frate havea fatto far un terrapieno, et posta una buona guarda di archibuscieri con alcuni pezzi di artiglieria. Da tutte le parti di detta cittate che erano deboli, gli e fatto un terrapieno honesto et ben fondato, opera tutta di uno inzegnero Bolognese, chiamato Domenico, qual soleva

- essere a servici del Re di Romani...” (MAZZA 1875. 228.) „Dicunt quondam (sic!) italium interius esse, qui in civitate fossas et repleturias preparari fecit, penes Kys waszar recludere fecit vicum, et circa Frispalotha similiter cum fossa ita agit. (Zalay János pozsonyi ispán levele Nádasdy Tamáshoz, 1541. május 30. (OL Nádasdy cs. lt. Missilis 35. cs.) Nem ismerjük a Kys waszar helyét. Amennyiben ez kis vásárt jelent, úgy a Szt. György tér Zsidó kapu felőli részén kéne keresnünk. Buda fennmaradt 1505, és 1510 körüli bordézsmajegyzékeiben ugyanis ott említik meg több alkalommal.
77. A régészeti feltárás nem szolgáltatott kellő bizonyítékokat a fal letezéséhez, mindössze egy relatív időrend határozható meg, miszerint ez a K–Ny-i irányú fal már hozzáépült a nagy támpilléres É–D-i irányú, nyugati falhoz. Megfigyelhető volt az is, hogy ebbe a várfalba korábbi polgárház oldalfalát is belefoglalták. A Schön féle metszeten félig késznek láthatjuk a falat, csupán a későbbi Koldus kaputól (vagyis a korábbi Frispalotától) keletre eső szakaszát ábrázolták, az attól nyugatra lévő nem. Az előző, 72. sz. jegyzetben idézett, Zalay János pozsonyi ispántól származó levél is megemlíti, hogy 1541-ben a Frispalota mellett elzárták az utcát, bár ő árokról is szól, amelynek eddig semmiféle nyomára nem akadtak.
78. „Roggendorf Vilelm egy sáncot az Madárhegyre vettete, másikat az Geglyérdhegyre, harmadikat az Geglyérdhegy oldalában, kiből eressen teretteté minden felel Buda városát. Egy ostromot tőnek az naszadosok az zsidó utcáról, kinek az falát igin megterették vala, de semmit nem nyerének. Más ostromot tőnek az Bódogasszony-cemeteriom mellett, kit ugyan elvesztének. Harmadik ostromot tőnek az zsidó kapu felől király kertinél, kit az nimetek elvesztének.” (VERANCSICS 1981. 51–52.) „Jeronimus Dudith servitor domini Strigoniensis hodie venit ad nos et dicit, ut a tribus partibus inceperunt Budam sagittare: ab illa parte, ubi mendici domos sub arce exererant, arcem sagittant et unam Basthyam, a parte Pesth iterum unam Basthyam sagittant, deinde folyosoth unde milites temporum Sigismundi imperatoris auffugerant.” (Zalay János pozsonyi ispán levele Nádasdy Tamáshoz 1541. V. 10-én, OL Nádasdy lt. Missiles 35. cs.) „...de Buda hec possumus scribere, ut a quinque partibus sagittant: de Madarheegh sagittant, a porta iudeorum usque ad turrim arcis nomine Bwszwan murus est dirupta unacum turri Bwszwan, turris etiam in qua nos habitabamus est dirupta. Ex alia parte sagittant penes portam sancti Joannis murum civitatis, sagittant iterum aquam turris (sic!). Iterum est una Basthia, quam etiam dirumpunt, quarum dampna ex illa faciebant et non mediocria.” (Zalay János pozsonyi ispán levele Nádasdy Tamáshoz 1541. V. 30-án, OL Nádasdy lt. Missiles 35. cs.) A palota és a déli rondella rombolása: „Quodam die cum sederet [regine Isabella] in Stuba majore cum puellis suis, venit per fenestram globus partim plumbeus partim ferreus, qui forte marmoris fracta, impegit in murum, et dissiliens in multas partes, ollas aliquot fornaces fregit, neminem tamen laesit.” „Cum Germanis proditio cecisset, ira et odio perciti coeperunt in omnes fere castri partes globos conjicere. Erant ambulacra duo, extra castrum prominentia, tamquam duo brachia, in quorum uno serenissimus dominus rex Poloniae habitaverat, quae coeperunt demoliri, et superiores partes una cum testudinibus dijecerunt. Turrim etiam Stephani in multis locis perforaverunt. Postremo et propugnaculum novum majore ex parte est concussum. Dejiciebantur etiam et pinnae ambitus murorum, ne quis illhic consistere posset.” (VERANCSICS 1857. 174. 177.)
79. „Am Juden thor ist ein schlechter manttel vie ein rundel.” (DERNSCHWAM 1923. 270.) GERŐ Gy. 1956. 261–278. Gerő Győző a Fehérvári rondelláról írott tanulmányában nem használta fel Dernschwam adatát. Arra hivatkozott, hogy a Schön-féle metszeten még nem ábrázolt rondella, a Zimmermann-féle metszeten (1598) már látható, tehát biztosan török építmény, amely még a tizenöt éves háború előtt készült. Ő a nagy építető Szokollu Musztafára gondolt készítőjeként. Dernschwam adata azonban még korábbra keltezi az építkezést. A Dernschwam által használt „mantel” kifejezésnek várépészeti jelentése is van, ezért a szöveg magyar fordítása hibás: „A Zsidó-kapunál egy ütött-kopott, kürtőre emlékeztető rondella.” (DERNSCHWAM 1984. TARDY Lajos ford.) A rondella nem egy „ütött-kopott kürtőre emlékeztető”, hanem olyan „mint egy köpenyfal”. Mind a Schön, mind pedig a Zimmermann-féle metszeten jól látszik a kapu előtt az az ágyutorony, amelyet a török rondella kerített körbe. A „mantel” szó éppen ilyen tornyot kerítő köpenyfalat is jelenthet. (Gerő Győző ezt azért nem ismerte fel, mivel félreértve a Schön-féle metszeten, a rondella helyét a kaputól délre lévő toronnyal azonosította (GERŐ Gy. 1956. 4. kép).
80. Gerő László 1950-ben ásatta fel a rondella alapfalait, majd ezután falazták fel a ma látható bástyát. A rondella belseje még feltáratlan, benne valószínűleg megtalálhatók a korábbi ágyutorony maradványai.
81. Ez a fal úgy látszik, a XVI. század elején semmiféle komoly védelmet nem jelentett, mivel az ostromok során egyszer sem találkozunk említésével. Ezzel szemben 1598-ban az ostromot a külváros városfalánál, a Kakas kapunál (középkori nevén: Felhévizi kapu) kellett megkezdeni.
82. „Hanc civitatem (i. e. inferiorem) antiquitus absque moenibus fuisse satis constat, sed postquam Solymanus urbem cepisset ab Arslano purpurato, eius jussu, muro circumdatam, non magnopere munito. ...Mox ipse (i. e. archidux Matthias) perlustratis locis oportunitibus, propugnaculum inferioris urbis, quos Danubio alluivit, ac attiguos ei muros, eodem die tribus ex aggeribus, quibus vicena quina tormenta inerant, verberari jussit.” (ISTVÁNYFFY 1685. 475.) Ez a teljes kör alakú, emeletes, függőleges oldalfalú, de alacsony építmény tulajdonképpen egy kisméretű rondella. Elhelyezése a vízpartján, önállóan a körítőfal végében még a korábbi hasonló megoldású ágyutoronyokkal (pl. Nándorfehérváron) rokonítják, amint emeletes volta is.
83. Az 5 méteres falvastagságú maradványok 1995 januárjában kerültek elő a Külügyminisztérium Bem téri épületében építkezés során. (BTM Adattár, a szerző közöletlen leletmentése.)
84. Ismeretlen mester metszete, 1602. (RÓZSA 1964. Kat. 74.), vagy ismeretlen mester vízfestménye, 1600 körül (RÓZSA 1964. Kat. 146.) A vízirondella távlati tollrajza és metszete a 18. században, Fővárosi lt. (GEREVICH 1966. XXXII. t. 3. kép.)

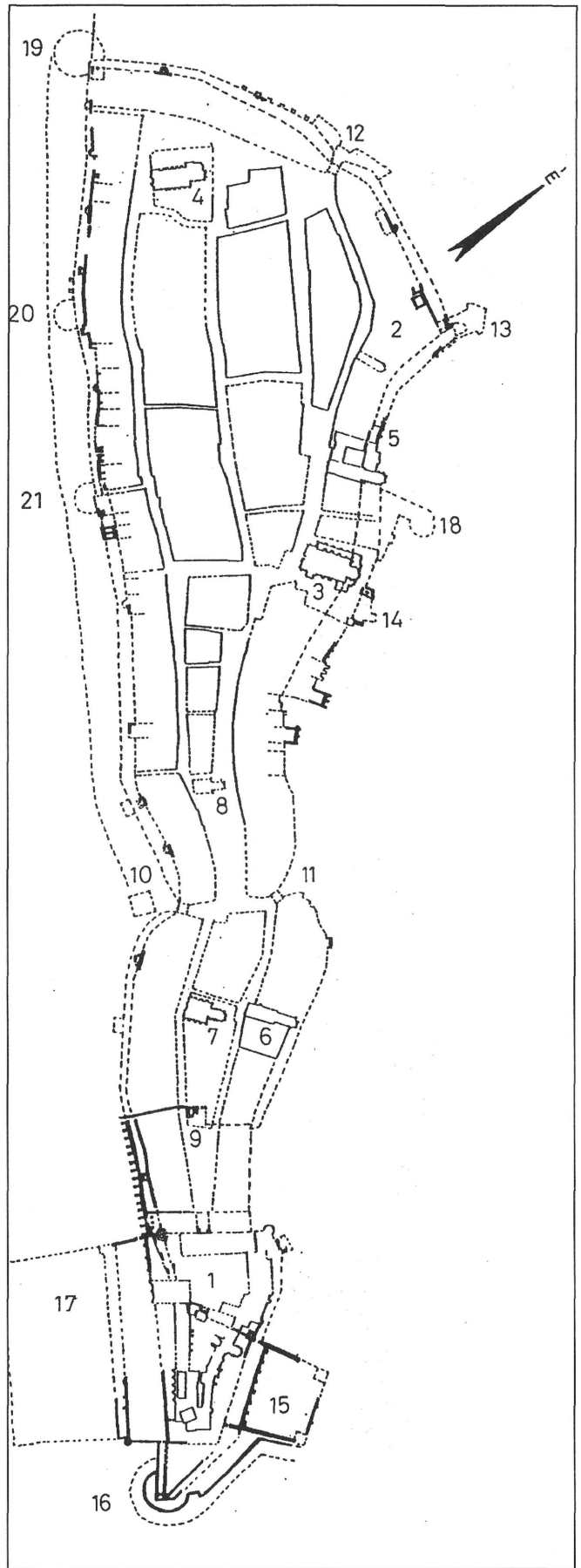
IRODALOMJEGYZÉK

- BALOGH 1943 = BALOGH Jolán: Az erdélyi reneszánsz. Kolozsvár 1943.
- BANFI 1932 = BANFI Florio: Olasz katonai építések Erdélyben. Erdélyi Múzeum 1932. 296.
- BANFI 1935 = BANFI Florio: Domenico da Bologna architetto della fortezza di Buda. L'Archiginnasio 30 (1935) 56–71.
- BANFI 1936 = BANFI Florio: Buda és Pest erődtípusai 1686-ban. TBM 5 (1936) 102–131.
- BANFI-MAGGIOROTTI 1934 = FLORIO BANFI-MAGGIOROTTI: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani. Roma 1934.
- BARTA 1983 = BARTA Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–28). Bp. 1983.
- BENCZE 1987/A = BENCZE Zoltán: Előzetes jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásátásról. HK 34/2 (1987). 370–385.
- BENCZE 1987/B = BENCZE Zoltán: Újabb beszámoló a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásátásokról. HK 34/4 (1987). 791–807.
- BENCZE 1988 = BENCZE Zoltán: Jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán 1987 végéig folyt ásátásokról. HK 35 (1988). 178–195.
- BENCZE 1992 = BENCZE Zoltán: I.Tóth Árpád sétány – Esztergomi rondella. In: A középkori Osztlály munkatársainak ásátásai és leletmentései 1981–1991 között. BudRég 29(1992) 241.
- BERTALANNÉ 1959 = BERTALAN Vilmosné: II.ker. Fő utca 92. A Budapesti Történelmi Múzeum leletmentései és ásátásai az 1958. évben. BudRég 19 (1959) 260–261.
- BRUTUS 1876 = BRUTUS János Mihály magyar királyi történetíró Magyar Históriaja. MonHungHist Ser. 2. Vol. 13. (1867), 14. (1876) Bp.
- BUZÁS 1994 = BUZÁS Gergely: A budai királyi palota déli nagycsarnoka. In: Emlékkönyv Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp. 1994. 109–128.
- CZAGÁNY 1971, 1973, 1984 = CZAGÁNY István: Egy budavári középkori épületről története. I–III. BudRég 22 (1971) 329–350., 23 (1973) 229–244., 26 (1984) 227–246.

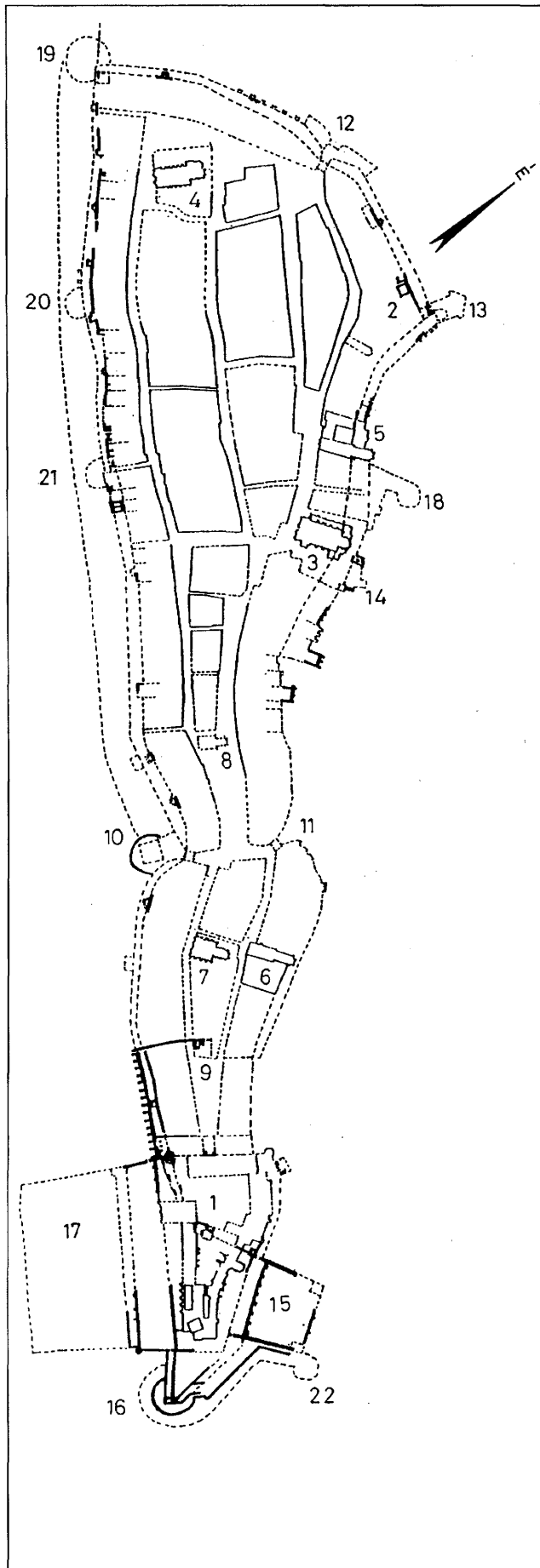
- DERNSCHWAM 1923 = Hans DERNSCHWAM's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien. Hgg. Franz Babinger. München–Leipzig 1923.
- DERNSCHWAM 1984 = Hans DERNSCHWAM: Erdély, Besztercebánya, Török-országi útinapló. (ford.: Tardy Lajos) Bp. 1984.
- DÉTSHY 1994 = DÉTSHY Mihály: Adatok Joannes Maria Speciecasa hadi-építész életpályájáról. In: Emlékkönyv Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp. 1994. 227–234.
- FODOR 1991 = FODOR Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991.
- GEREVICH 1966 = GEREVICH László: A budai vár feltárása. Bp. 1966.
- GERŐ L. 1951 = GERŐ László: A budai vár helyreállítása. Bp. 1951.
- GERŐ L. 1955 = GERŐ László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.
- GERŐ L. 1975 = Várépítészetünk. Szerk.: GERŐ László. Bp. 1975.
- GERŐ Gy. 1956 = GERŐ Győző: Adatok a budai vár törökkori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete. BudRég 17 (1956) 261–278.
- GERŐ Gy. 1964/a = GERŐ Győző: Adatok a budavári Szt. Mihály-kápolna topográfiájához. BudRég 21 (1964) 389–393.
- GERŐ Gy. 1964/b = GERŐ Győző: I. ker. Tóth Árpád sétány 27. A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai 1960–61-ben. BudRég 21 (1964) 313. 314.
- GERŐ Gy. 1964/c = GERŐ Győző: I. ker. Domonkos templom alatti várlejtő (Julianus szobor alatt). A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai 1960–1961-ben. BudRég 21 (1964) 317–318.
- GOMBOS 1938 = GOMBOS Albin: Catalogus fontium historiae hungaricae. 3. Bp. 1938.
- GYÖNGYÖSI 1988 = Gregorius GYÖNGYÖSI: Vitae fratrum... (Ed.: Hervay, F. L.) Bp. 1988.
- H. GYÜRKY 1972 = H. GYÜRKY Katalin: A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. ArchÉrt 99 (1972) 29–42.
- H. GYÜRKY 1977 = H. GYÜRKY Katalin: Buda középkori városfalai I. BudRég 24.1. (1977) 381–387.
- H. GYÜRKY 1978 = H. GYÜRKY Katalin: Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán. ArchÉrt 105 (1978) 30–50.
- H. GYÜRKY 1981 = H. GYÜRKY Katalin: Das mittelalterliche Dominikaner-kloster in Buda. (FontArchHung) Bp. 1981.
- HOLL 1967, 1968, 1971, 1973 = HOLL Imre: Sopron középkori városfalai I–IV. ArchÉrt 94 (1967) 155–183., 96 (1968) 188–205., 98 (1971) 24–44., 100 (1973) 180–207.
- HOLL 1981 = HOLL Imre: Feuerwaffen und Stadtmauern. Angabe zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. ActaArchHung 33 (1981) 201–243.
- IOVIUS 1552 = Pauli IOVII Novocomensis Episcopi Nucerni Historiarum Sui Temporis. Tomus Secundus. Florentiae 1552.
- ISTVÁNFFY 1724 = Nicolaus ISTVÁNFFY Regni Hungarici Historia post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis. Coloniae 1724.
- ISTVÁNFFY 1962 = ISTVÁNFFY Miklós: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László. Bp. 1962
- IVÁNYI 1941 = IVÁNYI Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei. TBM 9 (1941) 32–84.
- KÁROLYI–WELLMANN 1936 = KÁROLYI Árpád – WELLMANN Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936.
- LECHNER 1917 = LECHNER Jenő: Renaissance építési emlék Szamosújvárott. Klny.: Építő Ipar – Építő Művészet 1916 (1917) 5–29.
- LÓCSY 1964 = LÓCSY Erzsébet: Középkori telekvizonyok a budai Várnegyedben I. BudRég 21 (1964) 191–208.
- LÓCSY 1971 = LÓCSY Erzsébet: Adatok a budai várnegyed XIII. századi beépítéséhez. BudRég 22 (1971) 209–222.
- MAGYAR 1991 = MAGYAR Károly: Der Königspalast in Buda. In: Budapest im Mittelalter. Hrsg. Gerd Biegel. Braunschweig, 1991. 201–235.
- MAGYAR 1992 = MAGYAR Károly: Ásatások a budavári palota területén és annak északi előterében 1982–1991 között. BudRég 29 (1992) 109–116.
- MAGYAR 1991/b.
- MAGYARORSZÁG 1985 = SINKOVICS István: Magyarország története 1526–1608. In: Magyarország története 3/1. (Szerk.: Pach Zsigmond Pál) Bp. 1985. 147–284.
- MAZZA 1875 = Buda 1541. évi bevételéről MAZZA Antal egykorú jelentése. Közli: b. Nyáry Albert. Történelmi Tár 1875.
- RÓZSA 1963 = RÓZSA György: Budapest régi látképei. MHB 2. Bp. 1963.
- SCHIER 1774 = SCHIER, Xistus: Buda Sacra sub priscis Regibus. Viennae 1774.
- SIKLÓSI 1990 = SIKLÓSI Gyula: Adatok Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről. Székesfehérvár, 1990.
- SUGÁR 1979 = SUGÁR István: A budai vár és ostromai. Bp. 1979.
- SZAKÁLY 1986 = SZAKÁLY Ferenc: Vesztőhely az út porában. Bp. 1986.
- SZERÉMI 1857 = SZERÉMI György emlékirata Magyarország romlásáról. 1484–1543. MonHungHist Ser. 2. Vol. 1. Pest 1857.
- ÚJHEGYI 1892 = ÚJHEGYI Béla: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Temesvár, 1892.
- VELIUS 1762 = Casparis Ursini VELLI de Bello Pannonico Libri decem. Vindo-bonae 1762.
- VERANCSICS 1857 = VERANCSICS Antal összes munkái I. MonHungHist Ser. 2. Vol. 1. Pest, 1857.
- VERANCSICS Évkönyv = 1504–1566 Memoria rerum. (Verancsics–évkönyv) Bp. 1981.
- VÉGH 1992 = VÉGH András: Adatok a budai palota Zsigmond-kori kapuihoz. In: Castrum Bene 2. Bp. 1992. 124–131.
- ZOLNAY 1967 = ZOLNAY László: Ásatások a budai I., Táncsics Mihály u. 9. területén. A XIII.–XIV. századi budai királyi rezidencia kérdéséhez. ArchÉrt 94 (1967) 39–47.
- ZOLNAY 1968 = ZOLNAY László: Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9. területén. ArchÉrt 95 (1968) 40–60.
- ZOLNAY 1971 = ZOLNAY László: Középkori zsinagógák a budai várban. Bud-Rég 22 (1971). 271–282.
- ZOLNAY 1977 = ZOLNAY László: Előzetes jelentés a budavári palota északi előudvarán végzett régészeti kutatásokról és az itt talált gótikus szobrokrol. BudRég 24/3–4 (1977).
- ZOLNAY 1984 = ZOLNAY László: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról. BudRég 26 (1984) 203–216.

1. kép. Buda város erődítései a későközépkorban, 1526 előtt

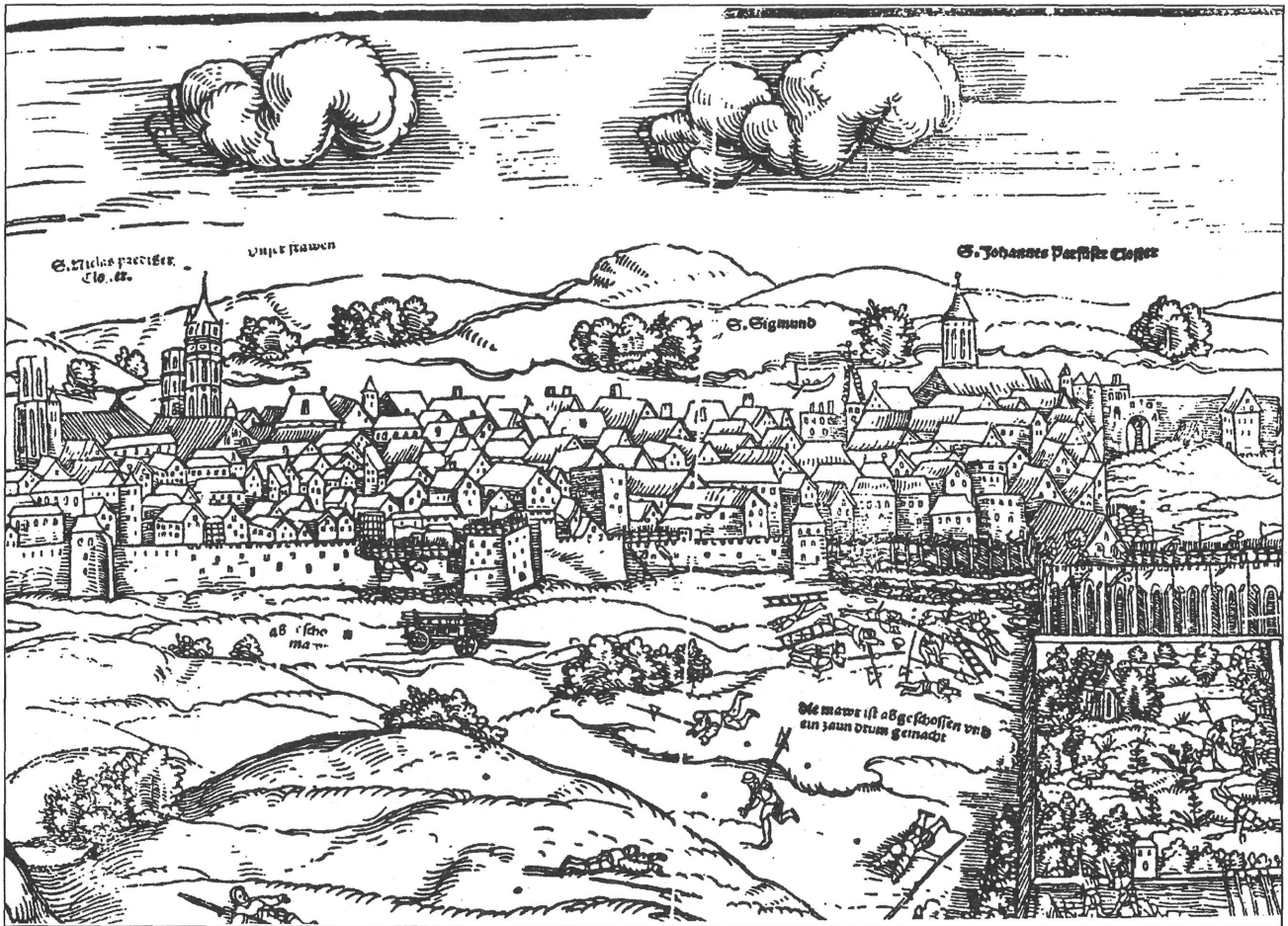
2. kép. Buda város erődítései 1541-ben

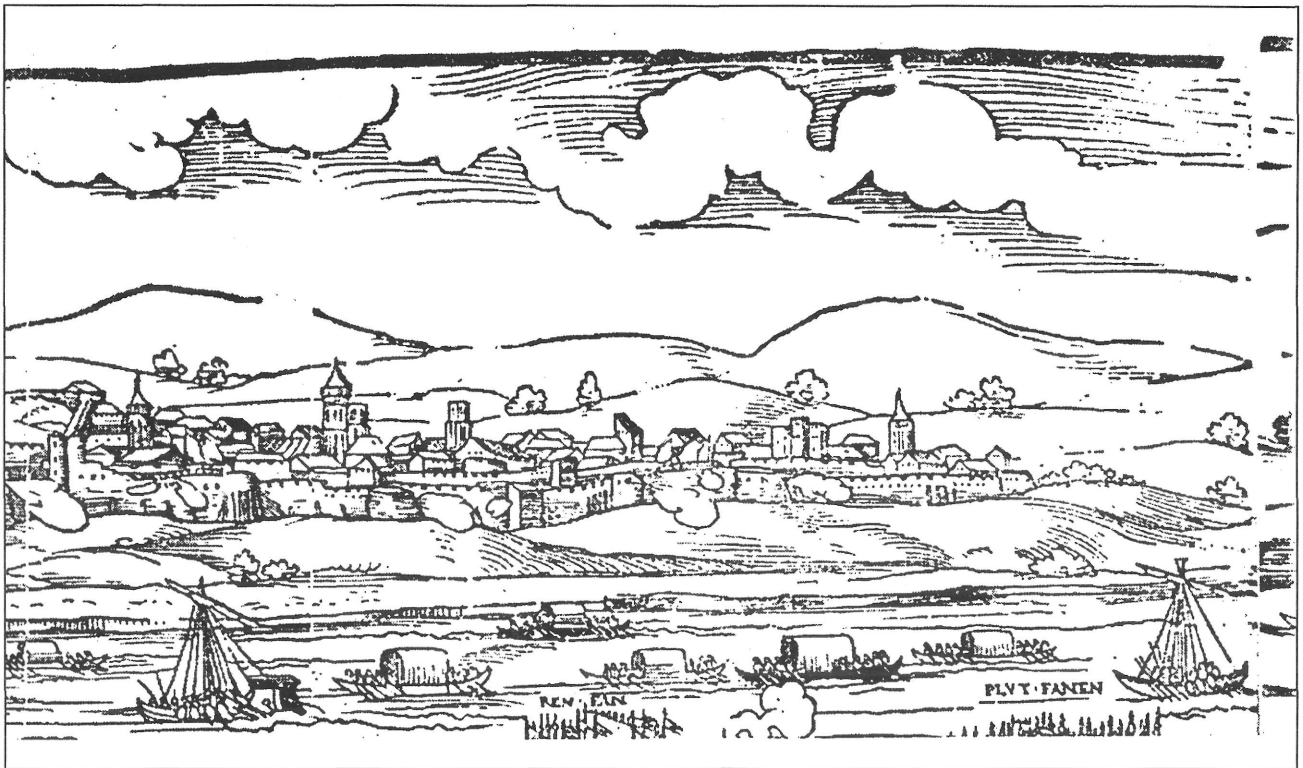
3. kép. Buda város erődítései a XVI. század végén

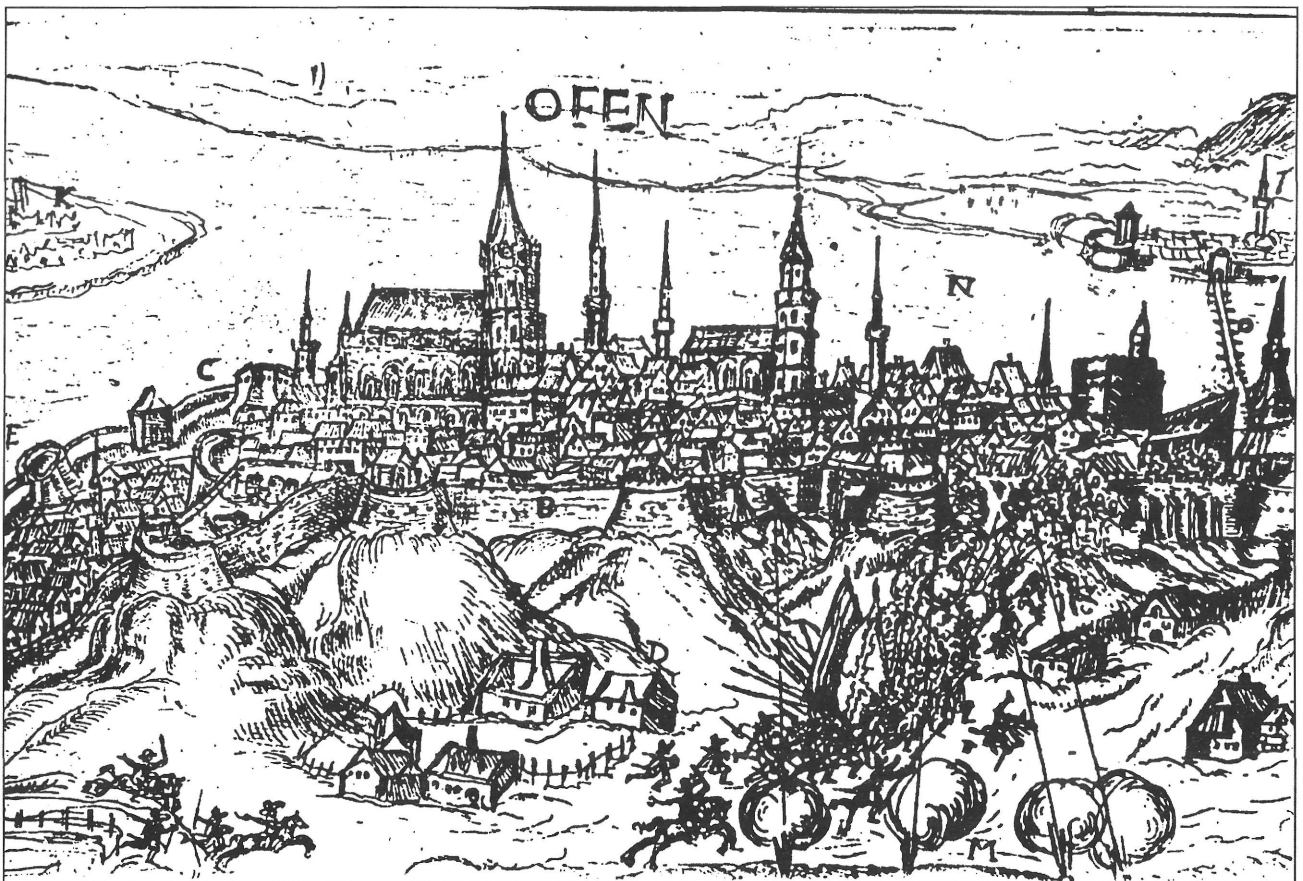
4. kép. Buda látképe nyugat felől 1541-ben, északi rész (Erhard Schön)

5. kép. Buda látképe nyugat felől 1541-ben, déli rész (Erhard Schön)

6. kép. Buda látképe kelet felől 1541-ben (Solis)

7. kép. Buda látképe nyugat felől 1603-ban (Zimmermann-Dilbaum)

VON DER MITTELALTERLICHEN STADT BIS ZUR TÜRKISCHEN FESTUNG
Die Änderungen der Befestigungen der Budauer Burg von der Gründung bis zum Fünfzehnjährigen Krieg

Wenn wir die Abhandlungen in den letzten Jahrzehnten studieren die sich mit der mittelalterlichen Geschichte von Buda beschäftigen, können wir auf den Stadtplänen meist die Grundrisse der Festungen von 1686 am Ende der Türkenzeit erkennen, in der Mitte das Straßennetz die kirchlichen und weltlichen Gebäuden der mittelalterlichen Stadt. Der königliche Palast wurde von Basteien umgeben, die von König Johann und den türkischen Paschas gebaut worden waren, sowie von Kirchen, die in Minarette umgebaut waren, und von Straßen, deren Namen im Laufe der Zeit untergingen und vergessen wurden. In den vergangenen Jahrzehnten formten die ständigen archäologischen Forschungen – wenn auch nur für eine eingeschränkte Fachöffentlichkeit – die Vorstellungen von der mittelalterlichen Stadtmauer um. Obwohl noch sehr viel Unerforscht blieb, können wir uns heute in allgemeinem Sinn über die Struktur der mittelalterlichen Stadtmauer und deren Einzelheiten äußern.

Dreihundert Jahre vor der türkischen Einnahme zerstörten die mongolischen Eroberer ganz Ungarn und die Stadt Pest. Nach der glücklichen Rettung des Königreiches gründete König Béla IV. die Burg Pestújhegy, das sogenannte „castrum novi montis Pestiensis“, auf einem ebenen steilen Berg, der abgebrannten Stadt gegenüber. Die Mauer der Stadt, die am Anfang als Burg betrachtet wurde, umgab die ganze Fläche der Burg, wo es möglich war, an den steilen Felserrändern entlang zugehen. Heute kennen wir einige Fragmente dieser Ringmauer sehr gut. Bei der Gründung umfasste die Festung eine sehr große Fläche und wurde zusammen mit der Stadt planmäßig ausgebaut. Das Befestigungswerk, die aus in regelmäßiger Entfernung gestellten ausreichenden Mauertürmen bestand, zählte in jener Zeit als eine entwickelte Anlage. Deshalb müssen wir diese Budauer Festung (als auch die Doppelburg von Visegrád und die Stadtmauer von Székesfehérvár) als den bedeutendsten Burgbau von König Béla IV. in Evidenz halten.

Die erste Ringmauer wurde nach kurzer Zeit von einer äußeren Mauer umgeben. Die Überreste dieser Mauer wurden nur teilweise freigelegt, weil im 16. Jahrhundert aus diesen Mauern die Kurtinen der Festung gebaut wurden. Später wurde diese Mauer nach vielen Erstürmungen sehr oft wiedererbaut und ausgebessert; auch heute bildet diese Mauer an den meisten Stellen den Kern der heute sichtbaren Ringmauer.

Die Stadtmauer wurde im 14. Jahrhundert erweitert. Die neue Mauer begann am Berg an der nordöstlichen Ecke der alten Stadtmauer und umfaßte auf der Strecke der heutigen Vérmezőstraße, dem Margaretening und der Bem József Straße bogenförmig die Vorstädte Tótfalu, Tassental und Szentpétermártír unter dem Berg und am Dunauufer.

Nach dem die Mongolengefahr vorbeiging und die Árpáden ausstarben, beziehungsweise die Landeskriege der Vergangenheit angehörten, wurde die militärische Bedeutung von Buda immer geringer und wurde in den Urkunden immer mehr als Stadt denn als Burg erwähnt. Die wirtschaftliche Bedeutung sieg immer mehr und wurde langsam unbestreitbar zum wirtschaftlichen Zentrum des Landes. Der königliche Hof hatte nach 1408 seine Residenz fortlaufend in Buda. All diesen Änderungen folgte auch die Befestigung. Einerseits baute man auf am südlichen Ende der Stadt in den achtziger Jahren des 14. Jahrhunderts und in den zwanziger Jahren des 15. Jahrhunderts den riesigen, mit zeitgemäß modernen Befestigungsanlagen versehenen, königlichen Palast. Andererseits konnten wir in der Stadt ganz entgegengesetzte Vorgänge beobachten: die Stadtmauer verlor immer mehr an Bedeutung. Die Erweiterungen der Bürgerhäuser breitete sich auf den Zwinger zwischen den zwei Stadtmauern aus, einige ragten auch über die äußeren Mauer hinaus. In dieser Lage, völlig unvorbereit erreichte das Mohácsi Niederlage 1526 die Stadt.

Besonders nach dem türkischen Feldzug änderte sich die militärische Bedeutung von Buda, der Besitz der Stadt bedeutete und symbolisierte zwi-

chen den kämpfenden Mächten die Macht über Ungarn. Die Wirklichkeit war, daß der Stadt zum Verhängnis wurde, daß sie in die Kampfzone beziehungsweise Grenze der zwei Mächte geriet, die einander nicht besiegen konnten. Der Gegenkönig Johann Szapolyai nahm die Stadt längere Zeit gegen Ferdinand von Habsburg ein. Die friedvollen Jahre um 1530 sowie die in Ordnung gekommene finanzielle Situation des Königs machten es möglich für König Johann, Schlußfolgerungen aus den langdauernden und laufenden Ansturmungen zu ziehen und wichtige Befestigungsarbeiten zu machen. Die meisten der Bauarbeiten unter König Johann wurden von der geschichtlichen und archäologischen Fachliteraturen bestritten, deshalb lohnt es sich auch diese Bauarbeiten detailliert zu betrachten. Es ist wichtig, denn diese Arbeiten formten die mittelalterliche Stadt in eine Festung der Türkenzeit um. Die Kriegsbaumeister von König Johann strebten danach die äußere Stadtmauer mit flankierbaren Bauten zu befestigen, besonders an den Ecken und Toren, die den Angriffen am meisten ausgesetzt waren. Zwischen den verwendeten Flankierungen fanden wir mannigfaltige, in einigen Fällen ungewohnte Formen. Meiner Meinung nach, finden wir den Grund dafür in der Tatsache, daß die Kriegsbaumeister versuchten die Verteidigungssysteme und die originalen Befestigungsformen der Geländestaltungsformen anzupassen. Buda ist keine am Flachland gebaute Burg, wo man die theoretischen Vorschriften uneingeschränkt anwenden konnte. Zum Nutzen der Festung diente, daß die Bauarbeiten sich der Geländegestaltung anpaßten. Die Praxis bestätigte, daß die Rondelle, die zur Zeit König Johanns gebaut wurden, eine wirksame Verteidigung bedeuteten. Sogar solch ein besonderes Bauwerk wie die Erdélyi Bastei erreichte das 18. Jh. ohne Umbau. Einige Rondelle wurden sogar noch im 18. Jh. verwendet.

Im nach dem Tode König Johann ausgebrochenen Krieg, beauftragte Frater Georg Martinuzzi dem königlicher Architekt, Domenico da Bologna, lange Gräben und Wälle zu bauen. Die Gräben und Schanzwerken vor der westlichen Mauer wurden, von den Türmen und Basteien nicht genügend verteidigt. Er ließ einen sogenannten bedeckten Weg bauen, der eigentlich ein Laufgang war und dessen äußere Seite, wie ein Wall gebaut, mit Schießcharten versehen. Die Überreste des bedeckten Weges befindet sich heute wahrscheinlich unter der Terrasse der Lovas Straße. Der italienische Kriegsbaumeister ließ an der westlichen Seite der Burg, wo die königlichen Gärten lagen eine Schanzanlage für Gewehrscützen bauen, und auch andere Schanzen noch, wo die Mauer schwach war. Es ist vorstellbar, daß auch damals die Abgrenzung des Platzes vor dem königlichen Palast mit einer neuen Mauer auf der Höhe des sogenannten Frischpalast begann.

Wenn wir die Umwandlung der mittelalterlichen Stadt in eine türkische Festung verfolgen, möchte ich nochmals die Aufmerksamkeit auf die Bauarbeiten vom König Johann lenken. Wir sind der Meinung, daß seine Befestigungsarbeiten die Grundlage der späteren Festung stellten. In seiner Zeit wurde aus der schwachen Stadt eine bedeutende Verteidigungsfestung, die von der Türken weiterverwendet und weiterentwickelt wurde. Die Bauarbeiten von König Johann sollte man in die Geschichte der ungarischen Burgbauten eingliedern, weil 1530 die größten und wichtigsten Befestigungsarbeiten in Buda durchgeführt worden waren. Die beispielgebende Rolle dieser Arbeiten ist offensichtlich. Es genügt an die Rondelle von Esztergom und Siklós oder an den überdachten Kasamattenkorridor und an den bedeckten Weg vor den Mauern zu denken. All dies erscheint massenhaft in der Burgbauarbeiten der späteren Jahrzehnten.

Nach der Eroberung der Festung scheint es, daß die Türken die Ausbreitung der Festungsanlage versuchten; sie wollten einen ganzes Festungssystem ausbauen und eine engere Verbindung mit den Festungsanlagen von Pest verwirklichen. Sie verstärkten die bisher aus militärischer Hinsicht bedeutungslose Stadtmauer der Unterstadt. Pascha Arslan (1565–1566) ließ einen niedrigen Kanonenturm in großer, kreisfö-

miger Form für den Abschluß der Mauer am Donauufer erbauen. Ein sehr ähnliches Bauwerk ist das kleine Rondell, das an die südliche Ecke der Wasserburg gebaut wurde.

Wir kennen sie nur aus Bauplänen und wissen, daß das Rondell in dieser Epoche gebaut wurde, denn sie figurierte auf den Veduten des Fünfzehnjährigen Krieges. So wurde in der befestigten Unterstadt eine Schiffsbrücke errichtet. Sie befand sich nicht weit von der Stelle der heutigen Kettenbrücke, und reichte bis zum nördlichen Ende von Pest, so verband sie beiden Festungsanlagen. Aus dem Beispiel der Belagerungen lernend

wurde auf dem Gellértberg eine kleinere Festung errichtet, die den direkten Angriff von Buda oder Pest erschwerte.

Auf die weiteren archäologischen Forschungen (und Forscher) warten noch viele Aufgaben. Der größte Teil der Mauer wurde bis heute nicht freigelegt, obwohl an einigen Stellen, hauptsächlich am Rondell des königlichen Palastes, dank der fachmännischen Forschung und Restaurierung die Festungsmauer schon erkennbar ist. An vielen anderen Stellen muß sie noch freigelegt werden; und man muß warten, bis sie wieder ein Teil des Stadtbildes und des allgemeinen Bewußtseins wird.